

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Національний університет «Острозька академія»
Навчально-науковий інститут соціально-гуманітарного менеджменту
Кафедра української мови і літератури

Кваліфікаційна робота
на здобуття освітнього ступеня магістра
на тему
«АРХЕТИП ДОМУ В ЕСЕЇСТИЦІ ПЕРІОДУ
РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ»

Виконала студентка 2 курсу, групи МУФ-2
спеціальності 035 «Філологія»
спеціалізації 035.01 «Українська мова та література»
освітньо-професійної програми
«Українська філологія: літературні та мовнокомунікативні студії»

Дротяк Василина Василівна

Керівник – доктор філологічних наук, професор
Кочерга Світлана Олексіївна
Рецензент – доктор філологічних наук, професор
Захарчук Ірина Василівна

Острог, 2024

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ АРХЕТИПУ ДОМУ В СУЧАСНИХ МІЖДИСЦИПЛІНАРНИХ ВИЯВАХ.....	8
1.1. Генеза інтерпретації феномену домівки у суспільній думці.....	8
1.2. Тлумачення архетипу дому в працях сучасних науковців (кінця ХХ-ХХІ століть).....	17
1.2.1. Образ Дому в літературознавчих інтерпретаціях кінця ХХ – початку ХХІ століть.....	17
1.2.2. Дім як соціокультурний феномен у дослідженнях поза літературознавством.....	20
1.3. Огляд студій архетипу Дому в сучасному українському літературознавстві.....	24
РОЗДІЛ 2. АРХЕТИП ДОМУ В ЕСЕЇСТИЦІ УКРАЇНСЬКИХ АВТОРІВ ПЕРІОДУ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ.....	34
2.1. Актуалізація архетипу Дому в есеїстиці воєнного часу (2014-2024рр).....	34
2.2. Дім у спогадах, візіях, розмислах у доробку А. Чеха (“Точка нуль”, есеїстиці 2022-2024рр.).....	43
2.3. “Дикий захід східної Європи” П. Казаріна: проблеми втрати і пошуків Дому в умовах окупації Криму.....	55
2.4. Європа як прихисток для українських переселенців.....	61
ВИСНОВКИ.....	66
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	69

ВСТУП

Актуальність. Дім - один із найголовніших та найважливіших концептів для українців. Здавна вони дуже відповідально ставилися до процесу побудови та облаштування свого помешкання, дотримувалися багатьох традицій у процесі, ретельно прикрашали його. Дім для українця - це батьківський будинок, рідне село чи місто, образ рідної країни. Звернення до архетипу Дому для українця - це пошук свого місця у світі, а також пошук себе у національному аспекті та ланцюгу роду. Для позначення концепту Дому в українській мові використовують поняття оселя, хата, земля, домівка, помешкання, житло, в багатьох діалектах є додаткові слова для позначення Дому. Проте він має не лише фізичне втілення. Домом для українців є і поняття родинності, рідна земля, Батьківщина, Україна, зв'язок зі своєю культурою та предками.

У період російсько-української війни образ Дому для українців стає особливо актуальним, адже багато людей втратили своє житло, багато змушені були переїхати в інший регіон України чи за кордон. Вони вигнані зі своєї землі, відлучені від своєї культури та змушені шукати тимчасовий прихисток. Частина українців змінила рідну оселю на бліндажі (концепт не-дому), захищаючи свій Дім. Для багатьох людей в час російсько-української війни їхня домівка набуває ознак антидому, адже вона стає небезпечною для життя своїх мешканців. Не маючи свого безпечного та затишного простору життя, люди витворюють дім-мрію у своїх думках.

Архетип Дому – популярний предмет досліджень серед науковців, зокрема літературознавців. Його розглядали у своїх працях сучасні українські літературознавці Н. Бондар, Н. Герасименко, А. Демченко, В. Дмитренко, С. Кочерга, О. Лілік, І. Зелененька, Д. Ігнатенко, Л. Миронюк, Н. Сизоненко, У. Федорів, Н. Ференц, К. Щимоняк, Л. Яшина. Архетип Дому в умовах російсько-української війни аналізує В. Дмитренко у романі «Маріупольський процес» Галини Вдовиченко та Н. Герасименко й У. Федорів у романі

«Інтернат» Сергія Жадана. Дім впливає на різні сфери людського життя, тож він є предметом досліджень і науковців з інших гуманітарних галузей. У своїх працях його розглядали культурологи та філософи, зокрема О. Кирилюк, І. Мойсеїв, М. Карповець, О. Кожем'якіна, М. Міщенко, акцентуючи свою увагу на взаємозв'язку та взаємовпливу Дому та людини.

Незважаючи на те, що архетип Дому є популярним предметом дослідження науковців, він все одно залишається актуальним з точки зору аналізу його в українськомовній есеїстиці, що була створена впродовж російсько-української війни, адже повсякчас здобуває нові, додаткові наративи. Саме есе як жанр дає можливість оперативно відрефлексувати власний досвід, не вдаючись до детального аналізу загальної ситуації, побачити його об'ємно, з точки зору різних людей. У своїй текстах архетип Дому в часи російського вторгнення описують А. Чех, П. Казарін, О. Телипська, С. Жадан та ін.

Незважаючи на увагу до проблеми, аспекти, що стосуються архетипу Дому в українській есеїстиці періоду російсько-української війни залишаються недостатньо вивченими, адже війна актуалізувала інтерес до цієї сфери і повсякчас впливає на нього, створюючи нові втілення, що і вплинуло на вибір теми дослідження **«Архетип Дому в есеїстиці періоду російсько-української війни»**.

Об'єкт дослідження - українськомовна есеїстика періоду російсько-української війни (тексти А. Чеха «Точка нуль», есеїстика 2022-2024рр., П. Казаріна «Дикий Захід Східної Європи», О. Телипської «Де ти? Місто, країна», есе українських авторів 2014-2024 рр.).

Предмет дослідження - архетип Дому в українськомовній есеїстиці періоду російсько-української війни (на основі текстів А. Чеха «Точка нуль», есеїстики 2022-2024рр., П. Казаріна «Дикий Захід Східної Європи», О. Телипської «Де ти? Місто, країна», есе українських авторів 2014-2024 рр.).

Мета - дослідити явище архетипу Дому, проаналізувати та описати особливості висвітлення його в українськомовній есеїстиці періоду

російсько-української війни, зокрема у текстах А. Чеха, П. Казаріна, О. Телипської та ін.

Завдання:

1. Дослідити теоретичні засади проблеми дослідження.
2. Схарактеризувати архетип Дому в сучасній українськомовній есеїстиці.
3. Обґрунтувати актуальність архетипу Дому у XXI ст.
4. Описати особливості висвітлення Дому в українськомовній есеїстиці періоду російсько-української війни, зокрема у текстах А. Чеха, П. Каразіна, О. Телипської та ін.

Методологічну й теоретичну основу магістерської роботи складають дослідження українських літературознавців Н. Бондар, Н. Герасименко, А. Демченко, В. Дмитренко, С. Кочерги, О. Лілік, Л. Миронюк, Н. Сизоненко, У. Федорів, Н. Ференц, Л. Яшиної та ін., які досліджували особливості втілення архетипу Дому в художній літературі. До уваги бралися дослідження К. Г. Юнга та Ж. Янковської в межах теорії архетипів, напрацювання українських культурологів та філософів О. Кирилюка, І. Мойсеїва, М. Карповця, О. Кожем'якіної та ін., в рамках студій архетипу Дому в контексті інших гуманітарних дисциплін.

Методи дослідження зумовлені темою та завданнями роботи. У роботі було використано комплекс методів дослідження: *теоретичні* – аналіз та синтез, узагальнення для вивчення теоретичних засад, характеристики архетипу Дому та обґрунтування його актуальності у XXI ст.; *емпіричні* - опис для опису особливостей висвітлення Дому в українськомовній есеїстиці періоду російсько-української війни, зокрема у текстах А. Чеха, П. Каразіна, порівняння - для зіставлення схожого та відмінного у поняттях архетипу Дому в текстах

різних авторів; *власне літературознавчі* методи: міфологічний (теорія архетипів) для виокремлення символів та особливостей втілення архетипу Дому для українців у досліджуваних текстах, частково біографічний для дослідження етапу в біографії авторів, під час якого вони писали досліджувані тексти, герменевтичний метод для інтерпретації архетипу Дому в досліджуваних текстах, історико-культурний для простежування авторської рефлексії на історичні реалії, які він описує у досліджуваних текстах.

Наукова новизна магістерського дослідження полягає у тому, що в роботі вперше осмислено та описано особливості висвітлення Дому в українськомовній есеїстиці періоду російсько-української війни 2014-2024 рр. У роботі окреслено характерні риси цього архетипу відповідно до подій, що відбуваються у країні. Дослідження дає змогу сформулювати теоретичні передумови для наступних поглиблених аналізів втілення архетипу Дому в період російсько-української війни.

Практичне значення одержаних результатів дослідження полягає у збагаченні актуальних описів висвітлення одного із найважливіших архетипів для українців - Дому. Дослідження охоплює способи втілення цього архетипу в есеїстиці періоду російсько-української війни. Зважаючи на це, напрацювання можуть бути використані у роботі філологів, психологів, філософів, які досліджуватимуть вплив російсько-української війни на українців, при підготовці та проведенні спецкурсів.

Матеріалом дослідження є тексти А. Чеха «Точка нуль», есеїстика 2022-2024 рр., П. Каразіна «Дикий Захід Східної Європи», О. Телипської «Де ти? Місто, країна», есе українських авторів 2014-2024рр.,

Апробація результатів дослідження. Основні положення магістерської роботи було відображено в доповіді, презентація якої відбулася в рамках ХХІХ

наукової викладацько-студентської конференції «Дні науки» Національного університету «Острозька академія» (Острог, 2024 р.).

Публікації. Основні положення магістерського дослідження викладено у двох публікаціях. Одна з них надрукована у збірнику *«Студентські наукові записки»* Національного університету «Острозька академія» Серія: Соціогуманітарні науки», друга – розміщена на Науковому блозі Національного університету «Острозька академія».

Структура роботи. Кваліфікаційна робота складається зі вступу, двох розділів, висновків і списку використаних джерел, який містить 60 позицій. Загальний обсяг роботи – 76 сторінок, з них 68 сторінок основного тексту.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ АРХЕТИПУ ДОМУ В СУЧАСНИХ МІЖДИСЦИПЛІНАРНИХ ВИЯВАХ.

1.1. Генеза інтерпретації феномену домівки у суспільній думці.

З давньогрецької «архетип» перекладається як початковий образ, первісна форма для наступних утворень. Автором терміну «архетип» є швейцарський психоаналітик та психолог Карл Густав Юнг, який вперше застосував це слово 1919 р. За К. Юнгом, архетипи – це первинні схеми образів або форми, що узагальнюють досвід, набутий людством у процесі розвитку [55].

Ж. Янковська висловила думку, що головною властивістю архетипу є можливість постійного відтворювання себе в культурі. Дослідниця вважає, що *«архетипи наділяють культурні явища життєвою енергією, яку в собі акумулюють. Це свідчить про семантичну й смислову багаторівневість архетипу, його змістовну й образну багатоплановість»* [56]. До найпоширеніших архетипів належать Герой, Мудрець, Матір, Тінь, Мандрівник, Правитель, Закохані. Менш популярним, але важливим є архетип Дому у світовій культурі.

Академічний тлумачний словник пояснює, що дім - це *«будівля, призначена для житла або для розміщення різних установ, приміщення, у якому живуть люди»* [37]. Для України поширеною назвою такої будівлі є слово *«хата»* [31]. Для позначення архетипу дому у значенні будинку в українській мові також використовують слова *домівка, оселя, помешкання, житло, господя, квартира*. Для позначення традиційної української хати у західній частині України використовували назви *хижа, халуна*, на Лівобережжі послуговувалися словом *«хатина»*. У південній частині частково заглиблене в землю житло називалося *бурдей, землянка*, а підвищене — *верхова хата, горішня хата, горішник*. Хата бідних гуцулів та бойків Карпат мала назву *бурдей (бурдій)* [31].

Поняття дому є актуальним для усіх людей, незалежно від їхньої приналежності до тієї чи іншої культури, проте в кожному народі воно має свою семантику. Відповідно, митці використовують цей архетип у своїх творах,

а науковці досліджують особливості його втілення. Як зауважує Ю. Лотман, мотив Дому – серед найзатребуваніших у світовому фольклорі, зокрема, «протиставлення символу Дому» (свого, безпечного, культурного простору, який охороняють боги) й «Антидому», «лісового дому» (чужого, диявольського простору, місця тимчасової смерті, потрапляння до якого рівнозначне подорожі до потойбічного світу» [26].

Для українців Дім є одним із найважливіших архетипів, що суттєво впливає на формування людини. Здавна наші предки дбали про своє житло та постійно підтримували його стан, навіть коли це складно було робити через несприятливі умови і потребувало великої праці господині. Німецький географ Йоган Георг Коля, перебуваючи в Україні у 1838 році, написав: *«Українці живуть в охайних, завше підтримуваних у чистоті хатах, які начебто усміхаються до тебе»* [23]. Це враження підтверджує і Л. Яшина: *«Здавна дім в українців був еквівалентом природного, побудованого порядку, упорядкованості, сімейно-родової близькості»* [57, с. 68]. Традиційно прибиранням та облаштуванням хати займалися жінки. Літературознавиця С. Кочерга, аналізуючи дім у творчості Лесі Українки, апелює до думки Георга Зіммеля про взаємозв'язок дому та жінки. За словами німецького науковця, дім – це велике творіння жінки. Жінка стабілізує та впорядковує час і простір в межах Дому, надає речам у ньому життя. Тим часом чоловіча культура в контексті Дому – «бездомна», це постійний процес організації та наповнення простору [24].

Процес побудови хати та її оздоблення мав велике значення для українців та містив багато звичаїв. Культуролог О. Кирилюк зазначає: *«будівництво хати розумілося як певний акт впорядкування простору, в основі чого лежало уявлення про ізоморфність космічного та хатнього устрою»* [20]. Люди ретельно вибирали місце для зведення майбутнього дому, аби не допустити дію зовнішніх сил у нього, а житло було місцем безпеки та захищеності [20]. Не можна було зводити житло на перехресті, на місці, де раніше були смітники,

поховання чи траплялися нещасні випадки або ж у місцях, де росли бузина, терен, груша чи калина. Для вибору місця для майбутнього дому вдавалися до ворожіння з водою, житом, хлібом, сіллю, тобто символами плодючости та родючости. Традиційно ці обряди виконували чоловіки, з кінця XIX століття їх вже не дотримуються. Зведення хати рекомендували починати не у високосний рік, не в понеділок чи середу або день, присвячений мученикові [31]. Як зазначає О. Кирилюк, ретельно ставилися і до вибору матеріалу – дерева – для зведення будівлі, щоб не переносити на них негативних якостей матеріалів. Вибирали живі, здорові дерева добрих порід з лісу [20]. На місце, де мала бути піч, ставили рушник з хрестом, квітами, хлібом та сіллю, майстер промовляв коротку молитву і брався до роботи. Під кути майбутнього будинку ставили різні речі: гроші, зерно, хліб, трави, часник, освячену воду тощо, майстер робив це без сторонніх очей. Стіни зводили з дерева, глиносоломи або плетіння залежно від регіону, ресурсів та можливостей господарів. Хати з плетінням називали турлучними, серед них виділяли *мазки*, *мазанки*, *хворостянки*, *кильовані* та інші. Підлога, яку називали долівкою, зазвичай була глиняною. Стеля підтримувалася балками, які називали сволоками. Після завершення роботи на даху ставили букет квітів, «квітка» вказувала на те, що справу зроблено і потрібно розрахуватися з майстром. Звичним для українців було оздоблення власної хати ззовні. Це була обмазка глиною, побілка, різьблення, якщо стіни хати зроблені з дерева. У лісостепових та степових районах України популярними були підводка кольоровими глинами та декоративний поліхромний розпис, у західних регіонах поблизу Карпат житла прикрашали, використовуючи прийоми художнього викладання – *шалівку*, *шинглі*, *пікування*. Новосілля, тобто входини, теж мали свої традиції: господарі, тримаючись за рушник, заходили в хату, за ними гості. Літня жінка посипала всіх дрібними грошима і зерном на щастя. Родичі та сусіди дарували господарям необхідні для дому речі, посуд і ножі повинні були бути новими [31].

О. Кирилюк, дослідивши напрацювання Б. Рибаківа, підтверджує важливість та символічність візерунку на зовнішній стороні будинку. Цей орнамент був у вигляді рушників і відтворював денну ходу Сонця на небі. Тріада на орнаменті із солярних знаків символізувала «народження нового дня – кульмінація прояву життєдайних сил світила – занепад цих сил» та корелювала та повторювала життєвий цикл «народження – життя – згасання» [20].

В українській філософії культури науковці досліджують Дім як сакральний простір, аналізуючи його значення ще з язичницьких часів та пропонуючи різні концептуальні підходи до осмислення цього архетипу.

У виданні «Українська міфологія» архетип Дому подано крізь призму міфологічно-релігійного світогляду народу: *«Хата – матеріальне і духовне осердя сім'ї, родинне вогнище, місце перебування душ предків – охоронців від темних сил. Хата була малим відтворенням космосу»* [7]

Відповідно до теорії І.Мойсеїва, в контексті язичницьких вірувань хата – це втілення ієрархії сакральних елементів, включно з архаїчним сакральним стовпом, ритуальним вогнищем-жертвником, столом-вівтарем [29]. Він також пише і про тридільність дому по вертикалі (льох-світлиця-горище), які у собі матеріалізують уявлення про підземний, земний та небесний світи відповідно, а стріху пов'язували із сонцем [29].

Одеський культуролог О. Кирилюк запропонував опис простору хати як світоглядно-культурної категорії: *«пори́г... маркував границю між засвоєним, впорядкованим простором та зовнішнім хаотичним довкіллям. Простий дерев'яний брус (у фізичному плані) набував високого людського смислу в значеннях «рідного порогу», до якого після мандрів по світу та долання незнаних шляхів повертається син, концентруючи у собі весь складний невимовний комплекс спогадів»* [20]. Дослідник зазначає, що здавна немовля вважалося тісно пов'язаним із домівкою, у якій воно народилося, а особливо – з порогом. Тому був поширеним ритуал заривання пуповини під порогом, що позначало встановлення зв'язку між ними [20].

Вікна символізували відкриття нерегламентованого входу для нечистих сил або смерті, але водночас вони були способом обманути смерть. Також вікно розуміли як око будинку, в якому воно було символом світлості, доброї видимості, місце зустрічі закоханих [20].

Дім залишився одним із сакральних символів для українців і за часів християнства. Тоді стіл-вівтар називали покуттям та вважали представництвом Бога в хаті людини [29].

В.М. Даренська, спираючись на праці П. Флоренського та І. П. Дубровського, підсумувала, що аналізувати сакральність простору української хати доречно, використовуючи християнську інтерпретацію символів, адже потрібно враховувати тисячолітню історію існування східнохристиянської традиції. У цьому випадку християнський Бог постає як дбайливий господар, добрі християни – як улюблені діти, слухняні до його благого веління. Відповідно, і дім людський поставав своєрідною подобою цього сакрального світового порядку і мав жити за його законами [13].

Одну з ключових функцій у хаті виконувала піч: в ній готували їжу, пекли хліб, на ній спали старі та діти. Вогонь люди вважали священним, тому звеличували його. Не можна було лаяти сам вогонь, а також лаятися біля нього, плювати у нього та бавитися з ним, кидати у нього сміття. Піч була також символом родинних стосунків, вона виконувала і функцію «... *духовну, згуртовуючи. Звідси метафора: родинне вогнище*» [12].

Втілення архетипу Дому прослідковуємо в українській усній народній творчості. Т. Григоренко, використовуючи збірник українських прислів'їв та приказок упорядника М. Пазяка, проаналізувала вживання слова-символа *хата*, аби виявити відмінності у значеннях цієї назви, та особливості її вживання у фольклорних мовних одиницях, які є сталими. Дослідниця підсумовує, що українці поважали не лише свою хату, а й чужу (*Де будь, там будь, а свій кут не гудь*), житло повинно бути збудоване відповідно до народних звичаїв (*Найліпша хата крита, а сукмана шита*), у прислів'ях та приказках є акцент на

важливості свого житла для кожного (*Бодай і пес свою хату мав!*). Хату асоціювали з матір'ю, тому її поважали (*Дорогая тая хатка, де родила мене матка*). Оселя для українців була відображенням не лише матеріального, але й духовного, охайність у хаті вихваляють, а бруд – засуджують. (*В хаті, як у дзеркалі*). Також Т. Григоренко прослідковує опозицію своє/чуже в усній народній творчості (*В своїй хаті й угли (кути) помагають*), а серед основних асоціацій українців з хатою – домашнє вогнище, мир, злагода, затишок та його відсутність, бідність, пустка, гостювання, відлюдність та життя серед людей [10].

Проте у суспільній думці Дім постає не лише як фізичне місце, будівля. Значення цього слова поширюється і на близьких людей, рідну землю - малу батьківщину, всю Україну. Як зазначила науковиця Л. І. Яшина, спочатку призначений для захисту людини від природної стихії, Дім поступово набуває нових функцій і постає в різних іпостасях: Дім – житло, незалежність, недоторканність; Дім – сім'я, жінка, любов, продовження роду, постійність; Дім – традиція, нація, народ, історія. Отримавши додаткові семантичні навантаження, Дім перетворився в зменшену копію моделі світобудови і людського буття, розкриваючи особливості менталітету того чи іншого народу [57].

Інтерпретація архетипу Дому в громадській думці зазнає змін під час активних суспільних подій, пертурбацій у суспільно-політичному устрої країни. У таких випадках першочерговим значенням архетипу Дому стає країна. В. Дмитренко так описує сприйняття Дому для українців під час перебування України у складі Радянського Союзу: його «було піддано руйнації, коли влада відбирала в людей будинки й землю пращурів, зганяла їх у міста для будівництва заводів та фабрик». Його «було деформовано й навіть якоюсь мірою стерто з пам'яті в тому розумінні, яке було в наших пращурів, переведено в простір держави», що ілюструють слова з радянської пісні «Мой адрес не дом и не улица, мой адрес — Советский Союз!» [15].

Коли Дім втрачає ознаки захищеності, стабільності, спокою, він набуває семантичних ознак не-дому. Архетип не-дому - це тимчасовий притулок для людини, яка втратила дім. Н. Бондар стверджує, що «не-дім», будучи антиподом *«рідного дому»* визначається вимушеним перебуванням героя поза рідними стінами [5].

Відображення архетипу дому в різних формах знаходимо в творчості українських поетів різних часів. Т. Шевченко в посланні «І мертвим, і живим, і ненарожденним...» написав рядки, які стали афоризмом, що підкреслює силу, яку дає людині її житло: *«в своїй хаті своя правда, і сила, і воля»*. Під своєю хатою він має на увазі не лише батьківський будинок, а й Україну – великий Дім, українські звичаї та культуру – метафізичний Дім, яких не цінують і не дотримуються адресати його послання, а шукають кращого на чужині, у не-домі. В. Симоненко у вірші «Лебеді материнства» теж звертається до образу Дому, наголошуючи на тому, що дорослу людину на її життєвому шляху супроводжуватимуть *«приспані тривоги»*, тобто набуте вдома, у дитинстві, сприйняття світу. У вірші йдеться про те, що Батьківщину, як і рідну матір, вибрати не можна, але саме вони, в образі білявої хати, супроводжуватимуть людину в її життєвих мандрах, тобто ідентичність, сформована у дитинстві, залишатиметься частиною людини все життя, а у важкі періоди образ рідного Дому, втілений у вербах і тополях з України допоможе впоратися у періоди падінь, складних ситуацій. У репертуарі гурту «Один в каное» є пісня «У мене немає дому», в якій рядок з цими словами повторюється на початку та наприкінці куплетів. На цю композицію вони створили свій перший кліп. За словами співавторки пісні, це історія про хлопчика, який шукає своє місце у цьому світі. Через непорозуміння з батьками він пішов з дому, дорогою зустрів уявних друзів, у яких дім є, зрештою повернувся до свого будинку [30]. Тобто його Дім набуває ознак метафізичного дому через формування ідентичності, пошук власного життєвого шляху героя у такій подорожі. Українські музичні виконавці Kalush та Skofka випустили спільну пісню під назвою «Додому», у

якій Дім постає спогадом про дідуся та бабусю, рідний двір, маму і тата з їхніми звичками, які ліричний герой пам'ятає з минулого. Рідна хата у нього асоціюється із запахом пирогів з вишнями з печі, маминим супом на вечерю, до неї він завжди пам'ятатиме дорогу, наскільки б далеко не опинився від неї. Неможливість потрапити на рідне подвір'я викликає у нього відчуття болю та бажання зробити нереальне, аби все ж опинитися там [60].

Однією із важливих подій в календарі багатьох українців є День української писемности та мови, для відзначення якого щороку проводять Радіодиктант національної єдності. Цей флешмоб – про цінності, які об'єднують українців у різних куточках світу. Щороку автори вибирають актуальні теми та пишуть тексти, які багатьох розчулюють. Після початку повномасштабної війни в Україні в 2022р. архетип Дому став особливо актуальним та болісним для людей, що вимушено покинули своє житло, тому закономірно, що Радіодиктант того року був присвячений саме цій темі. У тексті Радіодиктанту Ірини Цілик «Твій дім» цей архетип втілено як місце дитинства, місце, в якому стало небезпечно, фортеця, місце сили і пам'яті роду. Символом втрати домівки в тексті є валіза, в яку здатен уміститися дім при переселенні [9].

Представник України на Дитячому пісенному конкурсі Євробачення-2024 Артем Котенко виконав пісню «Here me now», яка спершу мала назву «Дім». У ній він співає про Дім як місце спокою, затишку, віри в себе та можливості бути з рідними [59]. У пісні Дім зображено як простір сили та теплих почуттів, це нагадування про Дім як простір, що дарує затишок і безпеку. Сам співак з м. Охтирка Сумської області, де й досі живе, попри небезпеку через обстріли [2]. Своєю піснею Артем нагадує про війну в Україні та людей, які втратили та щодня втрачають Дім.

Отже, Дім – один із часто згадуваних архетипів у культурі, адже є важливим місцем у процесі становлення людини, є символом спокою, безпеки, захищености, роду. В українській мові історично сформувався синонімічний

ряд слів для позначення Дому як будинку, а також слово «Дім» вживають у значенні рідної землі, країни, традицій, культури. Власний будинок для українців є цінністю, навколо процесу створення якої існувало чимало звичаїв, традицій та обрядів, а догляду за помешканням приділяли багато часу та зусиль. Прив'язаність людини до оселі починалася ще з народження, коли під порогом закопували пуповину немовляти, що символізувало початок цього зв'язку. Важливу символічну роль відігравало і прикрашення будинку, пов'язане із рухом Сонця упродовж дня. В українській філософії культури Дім постає як сакральний простір і в контексті язичницьких вірувань, і в часи поширення християнства. У часи сильних суспільних змін Дім може втрачати свої основні ознаки та бути тимчасовим притулком чи стати небезпечним для життя людини. Найважливішим місцем у будинку вважали піч, а вогонь вважали священним, поріг та вікна були важливою частиною вірувань про Дім, найчастіше пов'язані із охороною Дому та його мешканців від злих духів чи смерті. Втілення архетипу Дому в різних формах зустрічаємо в українській усній народній творчості та авторських поетичних текстах українських авторів. Там до хати ставилися з повагою та шаною, цінували те, що з нею пов'язано. Після початку повномасштабного вторгнення в Україну архетип Дому для українців набув нових конотацій, проте не втратив актуальності. Він залишається однією із цінностей, яка об'єднує українців у всьому світі, про яку українці розповідають усьому світу.

1.2 Тлумачення архетипу дому в працях сучасних науковців (кінець ХХ-ХХІ століть).

1.2.1 Образ Дому в літературознавчих інтерпретаціях кінця ХХ – початку ХХІ століть.

Літературознавці часто зверталися до аналізу архетипу Дому, який використовували письменники для своїх героїв, адже Дім – фізичний чи метафоричний – невід’ємна частина життя та особистості, ідентичності літературних персонажів та людей. Інтерес до цього локусу пояснює У. Федорів: *«Дім є одним із найцікавіших базових образів у світовій культурі. Це полісемантичний знак-код, у якому переплітаються буденне та сакральне, загальне та інтимне, універсальне та національно-ментальне»* [43, с. 43].

Найперший спосіб втілення архетипу Дому – фізичний, в образі будинку, хати, квартири тощо. Як матеріальний об’єкт, він призначений для забезпечення потреб людини у безпеці та захисті для комфортного життя у світі. Л. Миронюк наголошує на зв'язку оселі та природи для українців: *«Архетип Дому для автентичного українця – це овіяна смутком домівка, де живуть прекрасні, працьовиті, щасливі чи не дуже щасливі люди, серед чарівного одухотвореного світу природи»* [27, с. 80].

Будинок у контексті архетипу Дому – лише один із аспектів різностороннього концепту. Ставши одним із найважливіших архетипів у житті людини, Дім набув різноманітного символічного значення, яке часто декодують літературознавці у своїх дослідженнях. Одним із таких аспектів є втілення Дому як культурного простору, місця духовності. Про зв'язок фізичного Дому та його культурного виміру зазначає літературна критикиня С. Андрусів: *«ідея Дому – одна з домінуючих в українському Космосі – Дому як культури, що завше органічно вписується у природу... Дому як фізичного і духовного житла, що захищає людину/родину від хаосу небуття»* [1, с. 97]. Думку, яка розвиває цю ідею, висловила дослідниця С. Кочерга. Вона вважає, що в Домі відображено індивідуальну та колективну історію людей, адже є результатом їхньої

діяльності: *«На відміну від первісних архетипів – явищ природи, дім – поняття культурне, продукт людських рук і фантазії»* [24, с. 115].

Також в текстах українських авторів, а згодом – в студіях літературознавців Дім постає як місце психологічного комфорту, спокою. Саме на цьому зауважує Л. Миронюк: *«Дім для людини – це святе докільля буття, де вона займає чільне місце, відчуває себе господарем та почуввається захищеною»* [27, с. 79]. Завдяки цьому Дім стає не лише місцем фізичного притулку, а й осередком емоційної гармонії, що дає можливість відновити сили. З цим поняттям тісно пов'язаний концепт родинності, адже близькі люди – сім'я – здатні сприяти внутрішній рівновазі людини через підтримку та любов. Л. Миронюк тісно пов'язує ці категорії: *«Архетип Дому не можна уявити без образу родинного затишку»* [27, с. 80].

Дім є місцем зв'язку не лише з найближчими предками, а й з цілим родом. Саме Дім із самого народження є основою формування ідентичності людини через збереження родинних традицій: *«Архетип Дому, втілений в образі хати, представляє такі життєві цінності, як щастя, дотримання народних традицій, єдності сім'ї і роду, – які формуються у свідомості людини з дитинства»* [27, с. 80]. Цю закономірність помітили й інші дослідниці: на думку Н. Ференц, Дім – *«Це символ захищеного місця, синонім родини, святилище роду, місце, де народжується і закінчується життя»* [44, с. 53], а В. Дмитренко аналізує його в поєднанні з іншими символами людського існування: *«Здавна архетип Дім конотує з такими поняттями, як: доля, домашнє вогнище, щось головне (сакральне), щось близьке, те, що належить людині. Дім як Вітчизна, Дім як домашнє вогнище, Дім як край батьків»* [15, с. 151]. Завдяки цим символічним втіленням Дім постає як місце збереження родинної пам'яті та єдності поколінь.

Л. Миронюк та В. Дмитренко також характеризують Дім як місце формування цінностей та уявлень про світ. Той досвід, який людина набула в дитинстві, у рідному Домі, залишається з нею назавжди: *«дім – це простір, у якому назавжди оселилася пам'ять про дивовижний і водночас такий*

реалістичний світ дитинства» [27, с. 80]. Він може усе життя впливати на вибір, поведінку людини: *«Дім — одне з найдавніших понять, яке дає нам силу. Воно не означає будинок, квартиру й т. п. Це поняття простору, у якому живе людина. Це своєрідний світомоделюючий стрижень, який утворюється завдяки самоусвідомленню й самоідентифікації людини, вибором її місця у Всесвіті»* [15, с. 151].

Життя людини дуже тісно пов'язане з Домом – фізичним та метафоричним. Його важливість та головні риси узагальнює В. Дмитренко: *«Дім — це місце життя предків, зі своїми особливими звичаями, укладом, способом існування. Він здатний захистити своїх мешканців від ворогів»* [15, с. 152].

Втрата, знищення, позбавлення людини дому рівноцінна втраті ідентичності людини або її сенсу життя, адже особа втрачає простір, що був основою формування її світобудови, її сили. Втрата Дому призводить до втрати відчуття безпеки, захищеності, спокою, натомість виникає відчуття хаосу та нестабільності. *«Руйнація Дому в ширшому розумінні є руйнацією того, що об'єднує родину»* [15, с. 152], зокрема, якщо йдеться про міграцію чи втрату Дому через війну.

Отже, згідно з дослідженнями українських літературознавців, Дім у житті людини постає не лише як матеріальний об'єкт, а й має культурне втілення, є місцем зв'язку з предками та формування ідентичності людини. Втрата Дому загрожує руйнацією внутрішнього світу людини.

1.2.2 Дім як соціокультурний феномен у дослідженнях поза літературознавством.

Архетип Дому є цікавим та популярним об'єктом досліджень не лише літературознавців, а й науковців з інших галузей, адже він має значний вплив на різні сфери життя людини. Тому закономірно, що його дослідженням цікавилися філософи, культурологи тощо. Важливе місце оселі в історії культури та людства засвідчує поет, літературознавець, філософ, культуролог, перекладач І. Мойсеїв: *«Вона не тільки конструкт моделі світу, глобально поширений серед народів, а й наскрізна вертикаль історії культури, зокрема української»* [29]. Простежуємо тенденцію до аналізу взаємовпливу та взаємозв'язку між помешканням людини та її патернами поведінки.

Одеський культуролог О. Кирилук, розмірковуючи про взаємозв'язок людини та місця, зазначає, що простір, який оточує людину, не є *«бездушним порожнім вмістилищем усього, що тільки в ньому існує»*, а стає насиченим людиновимірними ознаками. Він вважає, що людина та Всесвіт є динамічно співвіднесеними один з одним та мають багато аналогій. Надалі розвиток семантизації простору тісно пов'язаний із людським життям. Тобто людина впливає на простір, у якому живе, а простір – на людину [20]. Думку про взаємозв'язок людини і її помешкання підтверджує й І. Мойсеїв: *«Хата — місце, де людина відчуває себе найкраще, «як у себе вдома». Адже вона вдома у себе, в інтер'єрі самої себе, власного втілення. З одного боку, тілесного, — комфорт, затишок, зручності, вигоди, з другого, духовного, — дорогі серцю символи, родичі, речі. Хата — найближча сфера самоствердження особистості, її власний екзистенціал. Тут «хочу» і «мушу» збалансовані так, як людина того прагне і заслуговує. Тут особистість найбільшою мірою може бути сама собою — істинною людиною. Хата рече правду про хазяїна, бо вона його alter ego»* [29]. Він розглядає хату як частину особистості людини, матеріальне втілення її внутрішнього світу.

М. Міщенко аналізує архетип Дому в контексті українських національних архетипів, визначаючи його одним із ключових для людського буття. *«у характеристиці українців великого значення надається такій рисі духовності,*

як надзвичайно тісний внутрішній зв'язок із землею, чуйне ставлення до природи, тому тема землі в українській культурі стала традиційною» [28].

Вплив людини на Дім тут пов'язаний з її впливом на землю, прив'язаністю до неї та особливим зв'язком, які трансформують землю в символ існування людини та її культурної ідентичності.

Культуролог М. Карповець визначає Дім як простір зі свободою самовираження, місце, де можна не приховувати свою природу: *«Вдома, у власному середовищі, людина й поводитьсь природно, оскільки вона не обмежена жодними регулятивними і владними механізмами культури»* [19, с. 97] на відміну від зарегульованого суспільними нормами простору поза своєю оселею. Науковець використовує висновки Ханни Арендт для пояснення такого протиставлення у житті людини: *«Становлення полісу, що задавало тон грецькому розумінню політики, було наслідком того, що кожен, крім свого особистого життя, отримував своєрідне друге життя. Кожен громадянин відтепер належав двом порядкам існування, і його життя суворо ділилось на те, що він називав власним і те, що залишалось загальним»* [19, с. 97]. Простежуємо виникнення цієї дихотомії ще за часів античної Греції та збереження її до наших днів, адже розділення на приватне і публічне актуальне й досі.

О. Кожем'якіна, досліджуючи архетип Дому в умовах сучасного міста з точки зору філософії та урбаністики, теж відзначає приватність та родинність як основні характеристики цього поняття: *«Архетип Дому має екзистенційне наповнення впорядкованості, узвичаєння та захищеності, що конкретизує локус власної правди, волі та свободи, виявляючи родинне єднання, злагоду, затишок, загальний комфорт, що має тенденцію чіткого маркування як відокремленого простору “Свого”»* [22, с. 105]. Попри зміни в суспільному устрої та способі життя людей, можливість мати психологічно безпечне місце залишається у край актуальним і важливим. Цю функцію традиційно виконує Дім.

Науковиця звертає увагу на взаємозв'язок людини та її роду, ідентичності, життєвих поглядів через Дім, вказуючи на його *«особливі соціально-рольові*

аспекти гендерних призначень та локацій, символізуючи функціональні обов'язки, вибір життєвої дороги, місце родинного зв'язку, життєдайне джерело тощо» [22, с. 105] подібно до того, що простежують українські літературознавці в контексті архетипу Дому в аналізованих текстах.

Хоч основні функції Дому залишаються сталими та актуальними протягом століть, глобалізація та урбанізація світу суттєво впливають на такі простори, значно розширюючи межі цього поняття. *«Глокально-глобальна тематизація архетипу Дому виразно демонструє можливості розширення простору Свого-Власного від конкретного локусу місця проживання (домівка, хата, будинок, двір, район, місто, регіон, країна-Батьківщина) до глобальних вимірів планетарного сприйняття Світу-як-Дому» [22, с. 105].* Сучасна людина вже не проводить усе життя у межах рідного подвір'я, а має можливість досліджувати нові місця країни та цілого світу, знайомитися з різними людьми та їхніми культурами, обмінюючись досвідом. Завдяки цим можливостям увесь світ набуває ознак Дому, адже впливає на ідентичність людини, така особа відчуває свою причетність та відповідальність не лише в контексті рідного краю. Відчуття приналежності до глобальної спільноти нагадує сімейний зв'язок та родинність, формує відчуття світу як безпечного місця, що, відповідно, розширює можливості для реалізації та вибору свого шляху.

У глобальному світі люди багато взаємодіють з іншими задля досягнення цілей, тому не викликає подиву, що *«Окремий ракурс архетипної інтерпретації Дому передбачає формування загальних місць Ми-Дому як організації культурного ландшафту спільного інтересу у вигляді публічного простору «Ми-у-світі» як спільного місця для роботи, навчання та розвитку, проведення дозвілля, порозуміння, узгодженого прийняття рішень, атмосфери співробітництва, що конкретизується у форматах Народного дому, Будинку культури, хабу, коворкінгу, смартворкінгу тощо, на відміну від власно-особистого дому як локусу «Я-у-світі», що передбачає просторову локацію найближчого домашнього світу» [22, с. 106].* Така тенденція може вказувати на бажання сучасних людей досягти балансу між приватним та

публічним, зробивши останнє більш безпечним, тобто надавши йому частково ознак Дому.

Отже, українські науковці з гуманітарних сфер, вдаються до дослідження архетипу Дому як одного із найважливіших для людини. Поширеним є аналіз взаємовпливу людини і простору, в якому вона живе. Дослідники висловлюють схожі думки про те, що простір життя людини відображає її внутрішній світ. До одного із найголовніших просторів у контексті Дому для українців зараховують землю, з якою люди на цій території здавна тісно взаємодіяли. У сучасних умовах глобалізації та урбанізації Дім залишається важливим місцем для людини, адже й далі забезпечує її важливі потреби. Проте під впливом суспільних процесів його межі суттєво розширюються, надаючи ознак Дому цілому світу. У поєднанні особистого та публічного спостерігаємо формування нових просторів, що роблять спільне місце більш безпечним.

1.3 Огляд студій архетипу Дому в сучасному українському літературознавстві.

Архетип Дому – популярний предмет досліджень серед науковців, зокрема літературознавців.

Дослідниця Н. М. Сизоненко проаналізувала функціонування архетипу Дому, бездомности, не-дому, антидому, дому-мрії в романі «Прощання з самим собою» Василя Шевчука. Ці архетипи дослідниця проаналізувала з точки зору фізичного та ментального просторів. Архетип Дому в романі має і ознаки інваріанта (рідна земля, батьківщина, затишок, святість), і варіантні – буття нації, вигнаної зі своєї землі [36].

Тимчасові притулки: кімната в будинку біля млина, кімната на МТС, курінь – втілення не-дому в книзі, державна квартира та майстерня для головного героя – місця духовного провалля, що втілюють у собі архетип антидому. В образі двоповерхового котеджу автор втілює архетип дому-мрії [36]. Поняття бездомности у дослідженні корелює із локусами не-дому та антидому, адже родина головного героя шукала тимчасові прихистки (не-дім), які інколи становили загрозу для них (антидім), а їхня хата стала пустою [36].

Дослідниця В. Дмитренко проаналізувала особливості втілення архетипу Дому в романі Галини Вдовиченко «Маріупольський процес», який був одним із перших творів про події російсько-української війни. Матеріальним узагальненням архетипу Дому в романі є будинок поблизу Маріуполя, у якому відбуваються значна частина подій твору, водночас він є і образом-символом у тексті. Одну з кімнат цього будинку знищив грибок, що є провісником руйнації першооснов буття, бо знищення будинку є для українців втратою захисту, затишку та стабільности. Головні герої твору – захисник Роман зі Львова та місцева дівчина Ольга – важко і сумлінно працюють разом, щоб зберегти будинок і вивести грибок. Окремо Вікторія Дмитренко відзначає відданість та наполегливість Ольги, яка щосили хотіла врятувати батьківську хату неподалік

бойових дій. Якщо розглядати дії персонажів крізь призму архетипу Дому, роман сповнює надією на позитивні зміни в Україні, яка є великим Домом для усіх українців [15].

Н. Ференц дослідила втілення архетипу Дому в ліриці Василя Густі. У його поезії багато рядків присвячено батьківській хаті, родині, рідному закарпатському селу Королево, горам і річці Тисі навколо нього. З рідним будинком у нього пов'язано багато важливих спогадів та асоціацій: зустрічі, прощання, час дитинства, тому зносити будинок було до сліз боляче. Поет втілює архетип Дому в описі рідних місць, використовуючи образи стежки, гори, смереки, церкви, що близькі його серцю з дитинства і викликають світлі спогади та асоціації. Окрім батьківської хати, ліричний герой віршів Василя Густі звертається до образу власного житла – квартири, яку називає господою. Її головним атрибутом є книжки, що створює культурологічний інтер'єр житла [44].

Л. Миронюк проаналізувала архетип дому в поезії Ліни Костенко, що увійшли до збірок «Вибране», «Річка Геракліта», «Мадонна Перехресть». Дослідниця виділила чотири блоки концептів Дому в ліриці авторки: «дім як простір з усталеним порядком», «дім як духовний простір», «дім як частинка природи», «дім як частинка Всесвіту». Водночас звернення до цього архетипу в поезії авторки містить часову проекцію минуле/сучасне та дихотомію дім/бездомність, руйнація/збереження дому. Ліна Костенко втілює архетип Дому в образі хати як об'єкта дитинства, батьківського Дому й просторовому образі обійстя. Він також пов'язаний із ідеями збереження сімейних цінностей, родинних традицій, народних культурних здобутків [27].

У. Федорів визначила особливості втілення топосу втраченого дому в романі Сергія Жадана «Інтернат». Вже на початку роману автор уникає сакралізації дому головного героя Паші як дому-фортеці чи дому-мрії, натомість зображує будинок на залізничній станції, що символізує дорогу, тобто мотив прощання з рідним домом. Дві локації у романі дослідниця окреслює

поняттям Втрачений Дім або не-дім – інтернат, у якому перебував племінник Паші та частину Донбасу, яка на той момент була окупованою. Перебування у такому просторі, яким тоді був Донбас, на думку У. Федорів, спричиняє духовну бездомність, яка веде до символічного антидому, здатного руйнувати ідентичність. Проекцією не-дому в романі є образ вокзалу, який автор часто використовує у своїй творчості. У цьому творі він є втіленням екзистенційного вибору: їхати на Схід, на Захід чи залишитися вдома. Ще одним втіленням концепту не-дім в «Інтернаті» є новий для української літератури образ блокпосту, який є тимчасовим штучним місцем перебування. Образ міста у романі У. Федорів описує як не-дім, який інколи набуває ознак антидому, бо перетворюється на місто-привид: з нього пішло життя [43].

Архетип Дому в романі С. Жадана «Інтернат» дослідила також і Н. Герасименко. Дослідниця звертає увагу на просторове, матеріальне втілення архетипу Дому як власного захищеного простору в зображенні житла Павла Івановича або ж Паші, як він себе називав: виділяє історію створення будинку, описує визначальні для цього помешкання речі: телевізор, старі крісла й канапа, запах газу. У її трактуванні, Дім Паші – місце спогадів про колишній сімейний затишок, у ньому є пам'ять поколінь, бо навіть зараз у ньому жило три покоління. Вона звертає увагу також на те, що Паша любив свій будинок, не хотів у ньому нічого змінювати, коли сестра пропонувала, жив у ньому все життя і збирався жити і далі. Він настільки звик до запаху газу на кухні з пропалених конфорок, що не мав апетиту снідати, коли прокидався не вдома, який був для нього символом бадьорого ранкового прокидання.

Шлях головного героя у цьому романі Н. Герасименко трактує як внутрішній, метафізичний Дім, через який неконфліктний, похлибий Паша, який не любить брати на себе відповідальність, наприкінці все ж має більш сформовану позицію та ідентичність. Інтернат вона інтерпретує як казенний Дім, бо «несправжні» – нафарбовані – дорослі, які працюють там, є символом несправжнього сирітства племінника Паші, звідки і відчуття несправжнього

Дому. Образ інтернат, на думку дослідниці, згодом розширюється на весь регіон Донбан, малу батьківщину вчителя. Тимчасовим і вимушеним притулком був вокзал [8].

А. Демченко розглянула поетику тріади «дім – не-дім – антидім» у поетичній збірці С. Жадана «Життя Марії». Образ Дому в збірці реалізовано через мотив покинутого, але не забутого «свого» простору, де втіленням домівки є речі чи місця, що гарантують затишок, захищеність і добробут, наприклад, задимлені кухні, книги, рушники, срібні ножі. Не-дім поет зображує через чужі квартири, хостели, готелі, казарми, міста. Часто герої віршів С. Жадана пов'язані з мотивами самотності, блукання, неприкаяності, перебуваючи в цих місцях, втрачають захист перед світом. Ще одним втіленням не-дому в збірці є образи вокзалу та локомотиву, які переростають у мотив втраченої Батьківщини, які, все ж, дають надію на повернення, бо є проміжною зоною між «своїм» і «чужим» простором. Антидім автор втілює в образах ями і смерти та словами, пов'язаними зі смертю чи катастрофою. Антидім – це простір, у якому зруйнований зовнішній і внутрішній світ людини, зруйнована церква, що є символом знищеної віри і духовності, який здатний руйнувати й ідентичність людини [14].

І. Зелененька дослідила змалювання світоглядної картини в ліриці поета-дисидента Т. Мельничука через образ хати. У його віршах йдеться не лише про будинок: світ та Україна, на його думку, – теж хата. Матеріальний дім, будинок втілено в образі бідної селянської хати, що стоїть серед Карпатських гір і є байдужою до урбанізації. Він уявляє її без вікон і дверей, герметична, що захищає від жорстокости зовнішнього світу. Через уподібнення хати з організмом людини, такий негармонійний образ можна трактувати як руйнування світу поета, безпорадність, вразливість. Побілена хата – символ незнищеної пам'яті роду, схожа з жінкою, на неї перенесені ознаки материнства, інколи вона розширюється до масштабів усієї України. З образом хати поет використовує постійні епітети, наприклад, «вишнева», «біла»,

«проста», що спрощує її символічність. Хату не прийнято ставити та перехрестях, проте у його поезіях такий образ використано як святе місце через захоплення автора І. Франком. У поезіях Т. Мельничук дослідниця простежує використання образности функціонально-міфологічних частин помешкання: верхня – місце життя божеств, середня – власне Дім, який захищає родину, підвал – зв'язок з духами померлих родичів та півня як оберегу від злих сил. Вікна є способом спілкування із небом, Богом, певним порталом для виходу у світ [16].

Архетипи Дому та бездомів'я у творчості Лесі Українки проаналізувала С. Кочерга. Дослідниця пише, що письменниця дуже цінувала атмосферу дому та родинності, проте змушена була постійно мандрувати через недугу, що стало її способом життя. В одному із листів до М. Кривинюка вона називала себе «вічною жидівкою» і хотіла написати автобіографію під цією назвою. Вічний жид – невтомний мандрівник, який ніяк не знаходить спокою. Пошуки постійного Дому замість тимчасових притулків сильно втомлювали Лесю Українку, посилювали ідеалізацію батьківської оселі. Письменниця не мала космополітичних поглядів, навпаки, вважала своїм домом Україну, а на чужині почувалася ув'язненою. Це доводить і псевдонім авторки, також у її поезіях присутні державотворчі інтенції, Україну вона відчуває у серці та перед очима душі, хоч і можливість безпосередньо зануритися в інші культури надала нових імпульсів таланту авторки [24].

З точки зору гендерної парадигми світу, Дім – творіння жінки, тому не дивно, що авторка приділяє багато уваги цьому архетипу. Проте Лесю Українку цікавить Дім не в побутовому розумінні, а його внутрішній вимір, який закодує у знаках, символах, алюзіях [24].

С. Кочерга описує особливість драматургії Лесі Українки в контексті архетипу Дому словом «міждомів'я». Поняття стосується ситуацій у творах, коли події відбуваються у кількох помешканнях, але в деяких з них або в кожному герої відчувають дискомфорт. Він спричиняє «внутрішню подорож,

емоційне роздоріжжя, а відтак відчуття “бездомів’я” під дахом власної оселі» [24]. Також у поемах письменниці дослідниця прослідковує, що з відстані часу і простору рідний Дім для героїв стає ідилічним місцем, а життя на чужині – випробуванням, ініціацією, а нерідко він набуває характеристик «демонічних» осель або ж небезпечного антидому, яким, наприклад, зображено людський будинок для Мавки з драми-феєрії «Лісова пісня», що згорів разом з нею і став «вмістилищем антикультури та агресії щодо лісу» [24].

Найяскравіше мотиви дому у творчості Лесі Українки описано в драмі «Адвокат Мартіан». Всі події відбуваються в одному помешканні, але тут досягають піку різні інваріанти прагнення до створення іншого Дому, що не дивно для письменниці, адже зображення подій в одній оселі є нетиповим для неї. Будинок у драмі – окремий світ, відгороджений від навколишнього світу, воротами до якого є барама і хвіртка, через які і відбуваються контакти із зовнішнім світом. Доньки Мартіана прагнуть вирватись з батьківського гнізда, а не змінити його, тобто тяжіють до мотиву бездомів’я. У творі є і ті, для кого будинок Адвоката – вимріяний дім-фортеця через його захищеність, і ті, для кого він став могилою [24].

О. Лілік дослідила особливості функціонування архетипу Дому в ліриці Грицька Чубая. Втіленням Дому в текстах автора є рідна домівка, хата, житло, рідна земля, Батьківщина. Дім у його творчості є прихистком, символом стабільності, надійності. Зміни в будинку символізують кризу в сім’ї, руйнацію різних важливих складових мікрокосмосу людини та її національного макрокосмосу. Окремі елементи хати, зокрема вікна та двері, є втіленням зв’язку із зовнішнім світом. Також для ліричного героя, за аналогією з очима людини, вони набувають символу кризи, скорботи, депресії, безвиході або постають символом руйнування. У таких поезіях образ домівки набуває смислового навантаження антидому, бо не є впорядкованим і захищеним від навколишнього світу. Часто архетип Дому в поезіях митця виражений

метафорично, через образи акваріуму чи гнізда. Поет використовує їх для опису кризових станів ліричного героя – самотності, відчуження, туги [25].

К. Шимоняк дослідила реалізація образу Дому у творчості І. Ірлявського та Т. Шевченка. Місце цього образу у творчості поетів вона називає центральним і пояснює це його *«всеосяжним архетипним значенням як космічного вмістилища українського національного часопростору»* [54]. Втілення Дому як хати постає у творчості поетів. У віршах І. Ірлявського вона є єдиним матеріальним об'єктом, який він пам'ятає з минулого, а уособленням пам'ять постає ліричного героя, яка символізує дитинство, любов, пам'ять роду. Дім постає окремим, відмежованим він довколишньої дійсності Всесвітом. Поет майже не зображує елементів інтер'єру, лише колиску, яку батько заховав, що означає етап дорослішання. У віршах І. Ірлявського хата викликає виключно позитивні емоції на відміну від Т. Шевченка, на якого сумні спогади з минулого справляють гнітюче враження, через що Дім у нього може набувати ознак антидому, проте є й ідилічне змалювання домівки. Т. Шевченко витворює образ дому-мрії, який полягає у прагненні віднайти гармонію завдяки поверненню Втраченого Дому. Хата у творчості Т. Шевченка корелює з відчуттям самотності та ідеєю бездомів'я. Окрім втілення Дому у фізичному вимірі хати, для закарпатця І. Ірлявського таким локусом постають гори. У його віршах гори є місцем битви та прихистком для своїх мешканців. Із спогадів з дитинства про рідну домівку викристалізувалося уявлення поета І. Ірлявського про Батьківщину. Для нього вона асоціюється з образом раю, едемовею саду, який був у руїнах, але знову розцвів. Образ Дому в його творах абстрактний, відповідну лексику автор майже не використовує. Натомість Т. Шевченко формує ідею національного Дому через локус хати. Дім у його творах є місцем об'єднання сім'ї, а його руйнування призводить до втрати й інших частин макрокосмосу національного простору [54].

До аналізу хати як символу вдається Д. Ігнатенко. Дослідниця відзначає, що лексема хата є однією із найуживаніших у його творчості та трапляється

майже на кожній сторінці «Кобзаря». Окрім значення цього слова як житла, будинку, в Т. Шевченка воно стає більш глобальним та позначає Україну, націю, Батьківщину, продовження роду, мрію, мету життя. На позначення Дому як житлового будинку поет використовує близько 20 слів, серед яких багато зменшувально-пестливих форм слова хата. Лексеми будинок, палати, покої, байрак, пустака, квартира набувають негативної конотації у через негативне ставлення до тих, хто у них жив – панства або москалів. Пишучи про хату, Т. Шевченко часто має на увазі всю Україну. Творчість автора багата на використання численних стійких словосполучень та епітетів, етикетних виразів, порівняльних зворотів, фразеологізмів, метафор. Д. Ігнатенко, як і К. Шимоняк, звертає увагу на те, що в поезіях класика образ хати перегукується із мотивами самотності через відсутність власного Дому в нього. Дослідниця додає, що цей образ настільки зафіксувався у народній свідомості, що вираз Шевченкова хата, Шевченківська хата й досі використовують у значенні бідного, покинутого житла [17].

Л. Яшина обмірковує інтерпретацію архетипу дому в романах В. Дрозда «Злий дух. Із житієм», «Листя землі», «Пришестя». У романі «Листя землі» герой на попелищі будує хату, яка покликана рятувати мешканців від різних негараздів, тобто має ознаки дому-ковчегу, з якого починається збереження роду та початок щасливого майбутнього. Автор порівнює закладання фундаменту цього будинку із сонцем, що, на думку дослідниці, свідчить про духовність героя і моральність його вчинків, бо сонце є джерелом вищих цінностей. Домом-гніздом у цьому романі дослідниця іменує світ родини і роду, який ґрунтується на спадкоємності і традиціях, має зв'язок з родом, є стабільним, захищеним, певної мірою консервативним. Пізніше через війни і революції житло руйнується, про що свідчать чорні, обпалені стіни, символізуючи знищення родового гнізда. Занепад будинку корелює із руйнацією роду: двоє синів загинули, батьки скоро теж помруть, старша, а за нею і молодша доньки відмовилися залишитися у батьківській оселі [57].

В автобіографічному романі «Пришестя» провідним є мотив збереження контакту з батьківською оселею та рідною землею. Головний герой переїхав до міста, але зберіг зв'язок з малою батьківщиною, сумує за своїм селом Петрушин, яке в романі є втіленням образу рідного Дому [57].

У романі «Злий дух. Із житієм» образ Дому набуває значення дому-палацу. Це розкішний триповерховий будинок, який є символом влади і багатства для головного героя Романа. Водночас він є «чорним домом», бо уособлює його таємне життя, сповнене небезпеки, є відображенням світогляду Гаркуші. На відміну від традиційного уявлення про дім-палац як осередок єдності сім'ї, роду та добробуту, дім-палац у романі В. Дрозда є місцем життя лише головного героя. У розв'язці твору Дім разом з власником зазнають знищення [57].

Отже, архетип Дому – поширений мотив у творчості українських письменників, що зумовлює його популярність як предмет дослідження серед українських літературознавців. У своїх працях дослідники аналізують використання образу фізичного втілення Дому як свого будинку чи батьківської хати, а також України як великого Дому та мотиви внутрішнього, метафізичного дому, використання спогадів про культуру та традиції рідної землі як мотивів втілення Дому, у якому зараз неможливо опинитися. У часи глобальних катаклізмів чи особистих трансформацій Дім втрачає свої ключові ознаки – захищеність, стабільність, спокій – та набуває ознак не-дому, втраченого дому чи антидому, небезпечного для життя, що також є популярними предметами досліджень у контексті цього архетипу, зокрема, коли йдеться про книги про війну. Дуже рідко архетип Дому втілено через мотив дому-мрії чи дому-фортеці. Відсутність Дому – фізичного або внутрішнього – зумовлює стан бездомности, постійних пошуків, а в драматургії Лесі Українки зображено стан міждомів'я – перебування у кількох місцях, які можна назвати домівкою. А образ дому, хати у творчості Т. Шевченка міцно вкоренився в українську культуру. Вираз «Шевченкова хата» й досі використовують для позначення

бідної оселі. Зображення хати без вікон та дверей можна вважати свідченням руйнування світу автора, а побілена хата – символ пам'яті поколінь та збереження традицій предків.

РОЗДІЛ 2. АРХЕТИП ДОМУ В ЕСЕЇСТИЦІ УКРАЇНСЬКИХ АВТОРІВ ПЕРІОДУ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ.

2.1. Актуалізація архетипу Дому в есеїстиці воєнного часу (2014-2024pp).

Слово *есе* походить від французького *essai*, що означає «спроба», а у французьку воно прийшло від грецького *exagium*, що позначає «зважування». Також побутує назва *есей*, яка точніше відображає вимову слова в оригіналі. Ю. Торговець вказує, що традиційно вважають, що виникнення есе як жанру відбулося у XVI столітті і пов'язане з виходом книги М.Монтеня «Досліди», проте цілісної генези жанру наразі немає [40]. І. Хлистун, апелюючи до напрацювань інших науковців, виділяє такі основні риси цього жанру: невеликий обсяг, авторська нарація, асоціативність, оригінальність змісту та форми, постать автора, суб'єктивність, логічність викладу думки, філософська, естетична чи літературно-етична тема висловлення [45].

І. Хлистун вказує, що есе стає жанром XXI століття через тяжіння читачів до аналізу інформації через особистісні позиції медійних людей, бо в умовах великої кількості інформації споживачі не мають можливості сприйняти та проаналізувати її. Цьому сприяє і доба постмодернізму, бо дає простір для свободи форми та змісту. Цю тенденцію дослідниця відзначає, називає есе одним із найпродуктивніших і найперспективніших явищ у публіцистиці, ґрунтуючись на працях сучасних дослідників у сфері масових комунікацій [45].

Під час війни українські письменники та люди, які до цього не писали, вдаються до фіксації та рефлексії свого досвіду через літературу. У реалізації цього сприяє есеїстика як жанр, у якому важливим є особистість автора та його досвід, а також невеликий обсяг. Для військових чи письменників написання есе може стати способом фіксації реальності, обміну досвідом з іншими, способом комунікації чи терапії, адже дає можливість оперативно реагувати на пережитий досвід, не прагнучи загальної об'єктивної картини ситуації. Для

письменника, а згодом і військовослужбовця Богдана Коломійчука есеїстика стала способом виразити свої візії навколишніх подій. За перший рік служби він нічого не міг писати, та згодом почав створювати публікації про свій досвід у соцмережах. Художник Андрій Гуменюк після пережитого на службі (служить із 2016р.) не міг малювати, тому знайшов інший спосіб фіксування досвіду – нотатки-рефлексії, що згодом стали книгою. Журналіст та публіцист Павло Казарін називає літературу способом психотерапії. Він вважає, що для військовослужбовців письмо – це спосіб вираження болю, аби той не з'їв зсередини, а для літературного процесу України війна принесе нові імена людей, які до цього не писали [41]. Окрім рефлексивної функції, есеїстика в час війни може бути і способом заклику до дії. Письменниця та редакторка Саша Довжик розповіла про свій досвід написання колонок для іноземних ЗМІ та зазначила, що повсюди закликала до дії у своїх текстах: просила підтримувати Україну, дати зброю. Це було успішно, адже після публікації їй писали іноземці з уточненнями про те, як саме допомогти й куди надіслати гроші [11].

В есеїстиці українських авторів воєнного часу архетип Дому є одним із фокусів. Його втілення простежуємо в різних образах на фізичному та автентичному, метафізичному рівнях.

В есе письменника Сергія Жадана образ Дому реалізовано через локус великого Дому – Україна в період з Революції Гідності до початку 2018 р. Він описує метаморфози, які, на його думку, відбулися зі сприйняттям країни як свого простору і того, за що люди несуть відповідальність у межах держави, на що можуть впливати. Автор вважає 2014-тий рік таким, який багато чого показав і змінив. Завдяки тодішнім подіям для суспільства *«рантом виявилось», «що це саме твоя армія», «що це саме твої політики»* [33], з'явилося відчуття приналежності до країни. Пояснюємо цей процес сприйняттям країни як свого великого Дому, адже таке ставлення до певного місця чи простору формує бажання впливати на нього, покращувати його, захищати, що й відбулося з початком російсько-української війни у 2014 р. Цю думку він продовжує і

розвиває в іншому своєму есе, де детальніше аналізує процес зміни світогляду за чотири роки війни. Він помічає, як люди звикають до нових топонімів, пов'язаних саме з українською історією, якими природними і органічними вони стають. Автор вважає, що з часом цей процес лише посилюватиметься [46].

Під час війни важливим є відчуття безпеки та довіри до людей, які оточують, особливо в умовах перебування поблизу лінії бойових дій. Маркування простору як свого, за О. Кожем'якіною, є одним із важливих критеріїв визначення цього простору як Дому. Письменник Сергій Жадан помічає розділення на своїх і чужих в межах села, у якому він побував: «... чужих не пропускає. Чужі сюди й самі не підуть» [34]. Таке розмежування трактуємо як уособлення Дому в одній із ключових його характеристик – забезпечення безпеки людині, яке, зокрема, можливе завдяки довірі до людей, які перебувають поруч та сприйняття їх як таких, яким можна дарувати.

Українські літературознавці, зокрема Н. Ференц та В. Дмитренко, однією із найважливіших характеристик Дому в контексті архетипу окреслюють його як осередок зв'язку з родом, родинність, які формують основу для ідентичності людини. Саме цю рису архетипу Дому бачимо в одному із есеїв С. Жадана. Він розмірковує про роль сім'ї у вихованні дитини, відводячи їй чільну роль: «Згадую старших. Згадую батьків – молодих і веселих. Згадую й дякую. Тому що сформували мене саме вони» [35]. Свої роздуми він екстраполює і на Дім в контексті країни: зазначає, що саме від дорослих, від того, який спільний Дім вони сформували, залежить, в якому світі, країні, в якому Домі житимуть наступні покоління: «Діти виростають серед нас, виростають схожими на нас тією мірою, якою ми всі цього заслуговуємо» [35]. Він вказує на рису, яку вважає цінною для сучасних школярів у контексті їхнього дитинства та майбутніх згадок про нього – почуття захищеності [35], аби вони могли успішно жити та розвиватися у майбутньому.

Також в есе українських письменників простежуємо, що архетип Дому набуває семантичних ознак не-дому, адже часто в цих текстах йдеться про

тимчасові притулки, які стали реальністю багатьох людей у час війни. Письменник Сергій Жадан змальовує таке місце через образ по-новорічному прикрашеної казарми, але водночас її інтер'єр нагадує про близькість війни: *«вікна завішані ковдрами, на сходах мішки з піском»* [34]. Інколи перебування у цьому локусі може набувати ознак антидому, бо перебування там буде небезпечним для життя людини. С. Жадан описує це згадкою про обстріл казарми, який виявився не дуже вдалим.

Письменник загальними штрихами описує село, в якому розташована казарма: покритий асфальт, розбита вивіска на дитячому майданчику, глибокі ями в парку, вибиті вікна в будинках. Він зауважує, що в багатьох квартирах уже ніхто не живе. Ці помешкання втратили основні риси архетипу Дому: відчуття безпеки, спокою, затишку. Мешканці покинули їх, а приміщення без догляду людей занепадатиме. Тому такі квартири поблизу лінії фронту трактуємо як локус втраченого Дому [34].

Побіжно у своїх есе письменник згадує про вплив локусу не-дому на українців, зокрема на дітей. Він порівнює життя народжених за часів незалежності з коридором з поганим освітленням, *«де за кожним рогом на тебе очікує як не революція, то війна»* [42]. Такий вплив не залишається непоміченим, проте повноцінно оцінити його наразі складно: війна ще триває, діти ростуть, а вплив від життя в таких умовах постійно здобуває нові характеристики. Ймовірно тому в іншому есе Сергій Жадан лише ставить питання про вплив перебування у локусі не-дому на ідентичність та життя дітей: *«Із чим входять в наше життя саме вони – діти, які бачили війну? Що в них із відчуттям захищеності? Що в них із розумінням дорослих, які передають їм своє ставлення до цього світу та всіх його складових: території, мови, історії, віри? Як дитина ставиться до системи освіти, якщо одного ранку в її школу прилітає снаряд? Як вона ставиться до фізики й хімії, якщо їй доводиться ховатися від обстрілів?»* [34]

Упродовж 2022 р. Сергій Жадан на своїй сторінці у фейсбук публікував власні спостереження про те, як живе його вже рідний Харків під час наступу

росіян на нього. Пізніше ці тексти переклали, оформили в книгу та видали іншими мовами, а українською вони залишилися лише в соцмережах автора. Попри небезпеку, яка наступає поруч, у його текстах це місто постає як втілення архетипу Дому, адже письменник зображує його місцем згуртованості, співпраці та допомоги. У фізичному вимірі Дім постає через опис погоди в місті, яка на початку весни часто змінюється, роботу комунальників. У метафізичному вимірі Харків як Дім постає через образ мурашника, який порушив чийсь брудний чобіт, але кожна мураха робить свою справу, а всі разом вони злагоджено працюють для відновлення свого спільного Дому. У своїх текстах про життя у Харкові в ті дні Сергій Жадан часто описує, як багато людей злагоджено допомагали одне одному, лікарням, фронту: привозили ліки, продукти, тепловізори, рятували тварин. Символом безпеки, впевненості, віри, своєї ідентичності, а відтак – Дому в цих публікаціях є український прапор у місті. Рефреном повторюється фраза «Над містом майорять наші прапори» і нагадує, що харків'яни залишаються жити у своєму місті, своєму Домі [32].

Водночас у той період у передмісті Харкова точилися бої, а саме місто часто зазнавало обстрілів, тому, попри атмосферу там, існувала небезпека для життя мешканців. Через це Харків як Дім набув ознак антидому. Письменник згадує про сирену, кришене скло, обстріли, розбиті будинки, а розкидані всередині будинків речі порівнює із мертвими нутрощами. Ці образи є втіленнями небезпеки, яка загрожує людям, що залишаються у своєму місті в такий час. В одному із текстів письменник, описуючи обстріли, пояснює рішення продовжувати жити в Харкові в небезпечний період, вдаючись до зображення локусу Дому: *«... місто стоїть. Тому що це наше місто. Нам немає куди йти, це наш дім, ми будемо його захищати»* [32].

2023 р. вийшла антологія «Воєнний стан», до якої увійшли тексти 50 українських письменників, щоб, як написав у передмові Валерій Залужний, правдива історія цього року не загубилася, а звучала українським голосом у

світі та збереглась для наступних поколінь. У своїх есеях автори, зокрема, звертаються до архетипу Дому. В есеї Юлії Мусаковської простежуємо втілення архетипу Дому у фізичному та метафізичному вимірах. Фізичний – квартира її друзів Ані та Сашка в Тернополі та їхня стара хата в селі на Бережанщині. Особлива цінність цих помешкань у тому, що там все дихало *«працею його рук»* [Воєнний], а багато речей для декорування зробила Аня. Через це їхня оселя постає втіленням Дому як місця затишку, спокою, можливості самовираження, підтримки та любові. Схожі образи простежуємо в есе поетеси та видавчині Мар'яни Савки про тата. Він думки про повернення додому, теж у Тернопіль, він став краще почуватися, хоч був дуже хворим. Тато Мар'яни відчував силу, підтримку Дому навіть на відстані, мав емоційний зв'язок з ним. Його вела туди нездоланна сила, бо вдома *«рідні стіни лікують»* [6]. Для неї Тернопіль ніколи не був Домом, лише містом батьків, куди вони переїхали в період її самотнього життя у Львові, проте завдяки гарному зв'язку з батьками, відчуттю Дому на внутрішньому рівні, вона любила приїжджати туди і дивитися на символ міста – озеро. У період хвороби батька місто здавалося їй по-особливому красивим. На метафізичному рівні Дім в есеї Юлії Мусаковської для антології втілено через образи друзів Ані та Сашка. Авторка називає їх друзями, які майже родина, порівнює спілкування з ними зі світлом, від якого *«надовго заряджаєш свої батарейки»* [6]. Спілкування Ані з батьками також є втіленням метафізичного Дому, адже, на думку Юлії, їхні стосунки були доскональними: з підтримкою, теплом і безумовним прийняттям. Втрата батьків Ані, а менш ніж за рік – загибель Сашка на фронті корелює із руйнуванням метафізичного Дому, адже із втратою близьких вона втратила відчуття прийняття, безпеки, підтримки. Юлія порівнює втрату Сашка із тотальним блекаутом серця [6]. Мар'яна Савка описує втрату батька, проводячи паралелі з воєнними діями, які тоді активно тривали, зокрема, між Лисичанськом та Сіверськодонецьком. Обидві ситуації стискають її серце в кільце, тобто в цій ситуації теж йдеться про руйнування Дому – фізичного, яким є конкретні міста

в Україні, та метафізичного, внутрішнього, який у неї був втілений в образі тата. Ці події завдають болю, руйнують звичний розмірений спосіб життя на відміну від Дому, який є місцем затишку, довіри та любові. В есе Олеся Ільченка внутрішній, метафоричний Дім влітений у збереженні власної культури: в кантоні Швейцарії, де він жив, створили недільну школу для прибулих з України дітей, щоб вони не втрачали зв'язку зі своєю Батьківщиною і знали, хто вони [6].

Втрата дому та вимушене перебування у локусі не-дому занурюють людину в стан кочівництва, бездомів'я. Така людина втрачає своє безпечне, спокійне, захищене місце, свою опору і опиняється наодинці з усіма небезпеками світу. Про власний досвід міграції у своєму есе розповідає Тамара Гундорова, називаючи себе біженкою. Для неї Дім полягав в образі свого робочого столу з робочими паперами і книгами, розгорнутими на певних сторінках. Вона порівнює свій досвід з описом Юрія Шевельова про безгрунтянство, про «*досвід викорчовування з ґрунту*» через імперіалізм і війну. Літературна критикиня відзначає, що в душі, думках такої людини багато відчуття страху і бездомности. Проте авторка есею відзначає і зміни у сприйнятті такої ситуації, порівняно з дослідженнями Юрія Шевельова. Вона вважає, що сучасна людина здатна відчувати задоволення від пошуків свого місця у світі, а бездомність стає символом глобальности [38].

В есеї Аліма Алієва виразно втілено локус антидому в описах Криму після окупації у 2014р. Рідний півострів постає як небезпечне місце, в якому є загроза життю людей через їхню ідентичність та погляди, він стає місцем репресій. Водночас мала батьківщина автора стає плацдармом для воєнних атак на його великий дім – Україну. Особливо небезпечним у той час Крим став для кримських татар, через що вони змушені були мігрувати з Дому або жити в постійній небезпеці. Окрім локусу антидому, для них був актуальним мотив не-дому через необхідність мешкати в чужих оселях. Внутрішній, метафоричний Дім в його есе втілено через опис земляків з Криму та

мешканців материкової України з однаковими проукраїнськими поглядами: вони раділи «бавовні» на окупованій території материковою України, вмикали «Червону калину», готові прийняти в своєму будинку на ніч незнайомих співгромадян, які мають потребу в прихистку. Фізичний дім кримських татар – рідна земля – дуже пов'язаний з метафізичним Домом – власною ідентичністю. Знищення фізичного Дому або перетворення його на антидім загрожує не лише їхньому життю, а й знищенню ідентичності кожного з них та зникненню кримських татар як нації [6]. Локус антидому та не-дому також домінує в есе О. Ільченка: він описує досвід адаптації українських жінок з дітьми в Женеві. Перебування в Україні, в локусі антидому, вже вплинуло на дітей: вони боялися раптових звуків та не могли звикнути до літаків [6]. До опису цього локусу звертається і письменниця Катерина Міхаліцина. Назви міст Буча, Маріуполь, Ізюм, Оленівка, Оскіл, де відбулися масові вбивства росіянами після повномасштабного вторгнення, вона використовує як синоніми до слова «трагедія». До такого ж способу зображення локусу антидому вдається письменник Костянтин Москалець у своєму есе, порівнюючи з намальованим чорним на чорному події, що відбулися у Бучі, Гостомелі, Охтирці, Харкові, Маріуполі після початку повномасштабного вторгнення [Воєнний]. Подальше життя у цих містах становило небезпеку для людей, які ухвалювали рішення залишатися, тому Дім для них набув ознак антидому. Реальність життя у такому локусі описує Костянтин Москалець, акцентуючи на вибухах, хованню в коридорах, небезпеці від вікон, якщо вони поб'ються. У цих містах Дім втратив ознаки безпеки та спокою, натомість став місцем, яке асоціюється зі сліпотою, кров'ю та жахом безвиході. [6] Символом антидому в есе Катерини Міхаліциної є місцеві голодні собаки, чий Дім знищили окупанти. Один із них, «рудявий», нагадав їй про екологічні катастрофи, вчинені росіянами, через які життя багатьох тварин було в небезпеці, а багато з них – загинули [6].

У роздумах Аліма Алієва про майбутнє Дім постає як дім-мрія, у якому він є втіленням безпеки, затишку, довіри, спокою, єднання з близькими та місцем

плекання традицій. Його зображено в образі батьківської хати, у якій зібралися рідні люди, а батьки приготували свої фірмові страви. Поруч з локусом Дому постає образ моря як символ рідної землі [6]. Олесь Ільченко, розмірковуючи про майбутнє України, теж візуалізує дім-мрію, у якій описує сім'ї та теперішніх підлітків, які відчувають зв'язок зі своїм домом і, після здобуття досвіду в інших країнах, після вимушеного кочівництва в локусах не-дому в інших областях та на фронті, повернуться додому. Дім-мрія у його есе постає як місце родинного затишку та можливості самореалізації [6]. Павло Коробчук у рамках проєкту систематизує свої рефлексії про зміни, які відбулися з українцями та наприкінці зазначає, що в результаті всього пережитого ще більше хочеться відстоювати свою свободу та існування, будувати життя [6].

Отже, есей як жанр є одним із найвдаліших способів фіксувати а рефлексувати реальність, яка повсякчас набуває нових втілень. Для авторів він дає можливість висловити свій досвід і є певним способом психотерапії, а для інших – це можливість краще зрозуміти досвід різних людей у контексті війни. Рефлексуючи про російсько-українську війну, українські автори звертаються до архетипу Дому у своїх есеях, адже війна спричиняє суттєвий вплив на нього та на життя людей. Дім українські автори зображують на фізичному та метафізичному рівнях через образи елементів житла, рідного міста чи країни. Поширеним в есеях періоду війни є використання локусу не-дому та антидому, адже такі події спонукають людей до вимушеної міграції по тимчасових притулках через небезпеку перебування у власній домівці. Такий досвід характеризуємо як досвід кочівництва, бездомности. Перебуваючи за кордоном, багато людей прагнуть зберегти спогади про свій дім – малу батьківщину, будинок батьків, культуру. Вимушене перебування не вдома спонукає людей фантазувати про дім-мрію, яке найчастіше втілено в образі майбутнього України.

2.2. Дім у спогадах, візіях, розмислах у доробку А. Чеха («Точка нуль», есеїстиці 2022-2024рр.).

Артем Чех (справжнє ім'я та прізвище – Артем Чередник) – український письменник. З травня 2015 до липня 2016р. служив у Збройних силах України. Здобутий досвід письменник описав у збірці есеїв «Точка нуль», що вийшла друком у 2017 році, а в 2023 була перевидана вдруге. Польський переклад книжки увійшов до короткого списку премії ім. Ришарда Капусцінського, якою відзначають репортажні книги на важливі сучасні теми, які спонукають заглибитися та поглибити знання про світ інших культур.

Під час війн та небезпек багато людей змушені покинути свій Дім та шукати тимчасовий притулок – не-дім. На відміну від стабільности, сакральности та захищености Дому, не-дім є випадковим, вимушеним та тимчасовим [5], часто спонукає нових мешканців до виживання [26]. У першому розділі «Нові сни» своєї збірки Артем Чех зображує не-дім через опис місць навчання та служби до відправлення у зону тодішньої АТО. Першим таким місцем була «учебка» поблизу Рівного. Процес перебування там письменник називає ініціацією, армійським постригом, хрещенням. Перше, на що він звертає увагу після прибуття і описує на початку есею під назвою «Отаманщина», – спостереження за процесом гоління голів новоприбулим, акцентуючи на пасмах волосся, які там всюди лежать, а ввечері їх розвіює вітер наж наметами. Першу зустріч із місцевими старожилами він порівнює зі сценою потрапляння героя фільму у тюрму. Пізніше в тому ж есеї письменник описує місцевий спільний брудний туалет, у ролі якого використовують сарай, оббитий дошками, та траншеї уздовж стін. Автор звертає увагу, що новий чистий одяг, бліда шкіра і *«залишки модельних стрижок»* [53, с. 13] у новобранців дуже виділяються серед мобілізованих раніше. Не-дім, яким є «учебка», з його устроєм, зовсім не схожим на життя автора вдома, викликає в Артема Чеха відчуття фрустрації, він *«зранений побаченим і пришибленим передчуттям невідворооности»* [53, с. 14]. У роздумах він ставить собі питання:

«Де натиснути “Ctrl Z” і повернутися назад, до чистих столичних вулиць і вилізаною офісу?» [53, с. 13]. Проте вже зовсім скоро, стоячи зі своїми речами, усвідомлює, *«що назад дороги немає»* [53, с. 13]. Наприкінці того ж есею письменник вже розмірковує про те, яким буде через місяць-півтора. У своїх розмислах він постає дуже схожим на місцевих старожилів, яких сьогодні побачив вперше. Він упізнає у собі майбутньому вигляд їхнього одягу, засмаглу шкіру та їхні рухи і міміку, зокрема, погляд на тих, хто лише приїхав. Таким чином тимчасовий притулок диктує свої правила життя, змінює автора, підлаштовує під себе, як і багатьох інших, які прибувають туди.

Також втіленнями не-дому у першому розділі книжки *«Точка нуль»* є територія елеватора у селі Партизани на півдні України та занедбаного дитячого табору на березі Азовського моря поблизу селища Фрунзе, де Артем Чех разом з побратимами перебував перед виїздом у зону АТО. Тимчасове життя на елеваторі письменник описує як місце, де він жив у наметі, де відбувалося довге, *«зі скрипом»*, знайомство з новим колективом та пошук тих, кому можна довірити своє життя, від кого можна очікувати захисту. Табір поблизу моря він зображує детальніше, ніж попередні місця свого тимчасового притулку: описує безлико-бежеві стіни, на яких *«залишки дитячої творчості: малюнки, вирізані з паперу сердечка й зірочки, написи олівцем про вічну дружбу й незгасиму любов»* [53, с. 38], місця навколо табору, процес облаштування цієї території для життя і те, як вони проводили там наступні дні, поведінку змій, яких у тих місцях *«більше, ніж на острові Зміїний»* [53, с. 39]. Не-дім все ще є нестабільним, вимушеним та випадковим, але люди, що перебувають там, мають більше впливу на це місце, прибираючи та облаштовуючи його, знайомлячись з місцевими людьми та правилами життя. Він не відчуває ворожости чи небезпеки від цього локусу не-дому, навпаки, в певний момент той викликав у письменника ностальгійні відчуття та асоціації з власним домом та життям до війни: *«відчуваю раптом легкість і щастя, мовби ці приазовські спека, сонце,*

дзеркальні короти в озері, бездіяльність і сонливість – продовження позаминулорічного відпочинку в Криму» [53, с. 13].

Вплив описаних локусів не-дому на особистість автора прослідковуємо в есеї «Камуфльовані таргани». У ньому Артем Чех розповідає, як приїхав на декілька днів між навчаннями на відпочинок до Києва, де жив до мобілізації і де був його дім. Тоді він не сприймав цивільного київського життя, реклами нової бургерної, поїздки на море, вечірки, чоловіків не в камуфляжі, безтурботних людей навколо. Свої емоції він пояснює собі своїм досвідом та сприйняттям, тим, що це його таргани в голові, які мобілізовані разом з ним і стали камуфльованими. Він намагається виправдати тих, хто залишається у Києві, пояснюючи собі, що багато з них допомагають, волонтерючи, не ігнорують війну. Водночас, коли бачить людей у формі, хоче, щоб вони знали, що він теж належить до них, а його кеди — лише артефакт минулого. За декілька днів удома письменник починає перейматися побутовими справами, творчістю та зустрічається з друзями, *«тільки щоночі сниться армія» [53, с. 57].*

Складні умови життя локусу не-дому, втілені у вимушеному армійському притулку, вплинули на ідентичність письменника, його характер та сприйняття навколишньої дійсності. Автор, описуючи процес створення книжки, ще в першому розділі відзначає, що вже майже інтегрувався з армією та її системою, що це не дозволяє йому критично оцінювати ситуацію, бачити абсурдні та приголомшливі речі. Він помічає зміни в собі та своєму сприйнятті світу: стає черствішим, грубшим, дедалі менше шкодує людей, дивується, з яким спокоєм ледь не добив поранене кошеня.

У другому розділі «Осінь, зима і знову весна» Артем Чех у хронологічній послідовності описує досвід перебування на передовій та життя у бліндажі. У цих обставинах Дім набуває ознак антидому, адже перебування у цьому просторі загрожує життю головного героя та змінює його ідентичність. За словами письменника, страх бути вбитим у своєму бліндажі – один із найсильніших, що можуть підтвердити всі, хто перебував на першій лінії

оборони. Це небезпечне місце, де чітко зрозуміло, де свої, а де ворог, де швидко звикаєш до пострілів із сусідніх позицій, тиша насторожує, розумієш, що будь-якої миті можеш загинути, а війни є основною темою для розмов. Артем Чех постійно спостерігав, пильнував за діями ворога, який розмістився у школі неподалік. Особливо уважним потрібно бути вночі, бо навіть якщо нічого не свідчить про наближення ворога, він все одно завжди близько. А різні звуки лише посилюють цю зосередженість. Реальністю стають тісні, але надійні бліндажі, нічні години у патрулі, сутінкові примари, які прокрадаються до позицій через зелені насадження, сухпайки, вирвані з боєм у начпрода, дефіцитна питна вода, розетки навколо генератора для зарядки мобільних, липке павутиння та мишачий сморід, які зрештою перетворюються у яскраві та страшні спогади. Побут – бліндажі, доти, окопи, польова кухня – зовні нагадує йому обстановку *«із тих самих “духонідоїмних” книжок про велич дідівського подвигу»* [53, с. 73]. Але, як зазначає автор, у реальності все це не романтично, не красиво та не цікаво. Там часто не вистачає інструментів, а спорядження, яке видають офіцери, поганої якості. Відсутність вікон і можливості побачити природу, рекламу, мокрий асфальт, людей, парасолі дуже гнітять Артема Чеха та його побратимів. Восени військовим дуже дошкуляли миші, яких було багато у бліндажах та особистих речах. Пересуватися часто доводиться, повзаючи у болоті, тому мінусова температура ставала порятунком, покращувала логістику. Проте мінус п'ятнадцять чи й мінус двадцять п'ять градусів, які вдарили у грудні, коли Артем Чех ніс службу, стають небезпечними для здоров'я та життя солдатів, особливо, якщо потрібно довго стояти на посту або лежати *«в секретах»*. Одного разу в їхньому бліндажі стався потоп, коли намело снігу, а потім різко температура виросла до плюс восьми градусів. Така атмосфера спричиняє цілковиту відсутність бажання діяти, хотіти, мріяти. Виживання у локусі антидому, яким постає передова, залежить від самих військових: часто вони самі знаходять необхідні речі, налагоджують правила та принципи життя у спільному Домі, за порушення яких *«можна почути про себе багато нового.*

Можна дістати по зубах. Можна залишитися на якийсь час без зброї» [53, с. 78]. Допомагають їм вижити та жити у локусі антидому волонтери, які на початку тодішньої АТО забезпечували підрозділи усіх необхідним – від нижньої білизни до техніки. Волонтери були тими, завдяки кому військові отримували *«привіти з Великої землі»* [53, с. 73]. Перед Новим роком волонтери привозили на передову ласощі для військових: печиво, цукерки, мандарини. Під час приїзду волонтерів рідний Дім – великий Дім, Україна – набував метафоричного втілення у любові невідомих родин, які передавали випічку та консервацію, малюнках дітей, яких воїни ніколи не зустрінуть, листи від невідомих жінок. Натомість своє перебування на війні автор пояснює тим, що *«хтось має тут бути»* [53, с. 93], щоб не пустити далі хоч місцевих трактористів, хоч спеців з РФ, бо вони зі зброєю, а отже несуть лише руйнування. Він звертає увагу на величезну важливість усіх, хто захищає свій Дім, яку не розуміють навіть усі з тих, хто робить цей внесок.

Антидім, втілення якого є передова російсько-української війни, впливає на ідентичність героя та змінює її. Одноіменний із назвою книжки розділ *«Точка нуль»* Артем Чех присвятив розповіді про внутрішні зміни, яких він зазнав за сто сорок шість днів перебування у ролі військового, в інших есеях уривками теж розповідає про зміни, які з ним відбулися. За його словами, за цей час він перетворився у нову істоту, якою ніколи не став би за інших обставин. Автор називає себе лісовою людиною, хо, циганським бомжем, а ще пів року тому був *«столичним напівгінстером, що мріяв стати талановитим, як Рембо, і красивим, як Рембо»* [53, с. 73]. Тепер його завдання – вижити та зберегти здоров'я, яке дуже підривають сирість, холод, алкоголь, нездорова, але смачна їжа, постійний стрес. Облаштовані позиції Артем Чех іменує своєю норкою, яка за місяць стала ріднішою за всі попередні притулки під час служби. Колись він не любив ранкові вставання о сьомій тридцять і холод, який їх супроводжує в темну пору року, а зараз встає навіть посеред ночі та йде виконувати завдання, а умови навколо здаються йому кращими, ніж в офісі. Автор пише, що для

багатьох після декількох місяців служби війна стає частиною життя, для декого – сенсом існування, поза нею їм дуже складно жити. Інколи їм здається, що вони на війні усе життя. Найбільше письменника дивують власні зміни у ставленні до капелана, який приїхав до них: до служби він би назвав благословіння від священника маскарадом, а тепер стоїть разом з іншими, хреститься та відчуває, що йому добре від того, що може зараз це відчувати разом з товаришами. Іншого разу на блокпості біля Попасної автор зустрів капелана, який дав йому повну жменю медальйонів, то один з них Артем повісив собі на шию.

Утіленням внутрішнього, метафізичного Дому на передовій для Артема Чеха є земляки, якими він вважає вихідців із Черкаської області та Києва, бо саме там він сам найдовше прожив. Завдяки цим людям він відчуває прив'язку до рідного, знайомого, до того, що його сформувало і немало вплинуло на ідентичність. Йому важливо, що є люди, які ходили тими ж вулицями, знають його знайомих чи навіть близьких. Таким «світочем братерства», «земелею» став для письменника ДядьЛьоша з Черкащини. Один для одного вони були єдиними земляками на передовій, з яким вони сварилися, мирилися, пили, їли, стояли на постах до ранку разом. У моменти непорозумінь або задля іронічності ДядьЛьоша, для якого дуже важливою є характеристика людини за географічною ознакою, не використовує у мовленні черкаську ідентичність Артема, а називає його зневажливим «київський».

Ще одним утіленням внутрішнього, метафізичного Дому є мовчання, яке автор описує майже наприкінці книги, згадуючи кінець зими. На той момент письменник вже сім місяців був на передовій. Тоді вони з побратимами могли перекинутися кількома загальними фразами, а переважну більшість часу були «Кожен у собі. Кожен зі своїм» [53, с. 145]. Дивлячись у вікно, пишучи книгу, стоячи на пості, дивлячись «на війну», тобто на обстріли полів навколо, просто стоячи один з одним, вони були поруч, але кожен у собі, бо вже всі один про одного знають все і навіть більше, все розуміють, за виразом обличчя

побратима було зрозуміло, про що він думає. За більш ніж пів року служби пліч-о-пліч вже все сказали і все віддали, *«собі залишивши тільки мовчання»* [53, с. 146].

«Точка нуль», передова – це рідний Дім для місцевих мешканців. В есеї *»Світло-сіра зона»* другого розділу Артем Чех зображує місто поблизу зони бойових дій, втілюючи в цьому образі локус Дому, який постає Втраченим Домом. Домівка у цьому есеї не сакралізована, не є домом-фортецею, у якому безпечно, спокійно та затишно. Навпаки, для опису однієї частини міста письменник використовує прикметники *«мертва»*, *«чорна»*, порівнює її з обвугленим тілом танкіста. Будинки та дороги там розбиті, вікна забиті дошками. Про іншу частину пише, що вона окупована, там епідемії різних хвороб. У магазині дефіцит харчів та інших речей, машини з продуктами не пропускають до міста на блокпостах. Про пропуск автомобілів з продуктами потрібно домовлятися. Дехто з місцевих втратив тут близьких під час війни. Попри це, у ньому залишаються близько двох сотень мешканців – шахтарі та пенсіонери. У багатьох із тих, з ким перетинався Артем Чех, немає чіткого розмежування на своїх і чужих, однієї точки зору, сформованої ідентичності або ж їхні переконання *«заховані глибше, ніж аптечка й вогнегасник»* [53, с. 131]. Мати чітку позицію та відкрито говорити про неї може бути небезпечним для людей, що живуть поблизу лінії фронту. Вони називають усіх військових – і українських, і російських – *«хлопци»* – українським словом, але із російською вимовою. Продавчиня в одній чебуречній має пароль до вайфаю *«krimnash»*, проте, одного разу спровокувавши її на відвертість, побратими автора зрозуміли, що в її поглядах *«якийсь незборимий безлад»* [53, с. 131]. Українським словом *«хлопчики»* звертається до письменника лише одна героїня, яку він називає бабунею. Окрім звертання, вона тихо подякувала їм за службу українською мовою, чітко показавши свою позицію. Місто в цьому есеї неназване, воно втратило ідентичність, стало схожим на багато інших міст поблизу лінії бойових дій, які також стоять зруйновані.

Рідні міста людей на прифронтових територіях набувають ознак антидому, адже в них більше немає звичного, спокійного життя, а перебування там становить небезпеку для людини. Це втілено у словах автора про те, що перебування там військових – норма, а в те, що там живуть цивільні, йому складно повірити. Самі ці міста він сприймає як щось абсурдне та ірреальне. Рух цією територією повинен бути швидким, бо є прострілювані ділянки, самі дороги дуже погані – порожні і вибоїсті. Символом життя у таких містах постають супутникові антени і труби буржуйок, які видно з дерев'яних вікон. Опалення немає, тому деякі місцеві, зокрема бабуся, зустріч з якою Артем Чех описав, збирає ялинки та везе додому, аби зігріватися. У деяких містах, попри близькість до фронту, життя вирує більш активно: працюють піцерії, кав'ярні, таксисти, Нова пошта, «стара пошта», залізниця, банки. Вони перетворилися на *«такий собі провінційний плацдарм»*, бо туди часто приїжджає багато військових для вирішення своїх справ [53, с. 131].

Попри жарти, що ротація для слабаків, більшість хоче додому, до рідних, за якими дуже сумує і про яких намагається не думати, щоб не згадувати про життя до мобілізації. Дім нагадує про життя до служби, про ідентичність людини, не пов'язану з війною. Це місце, де можна вдосталь виспатися та змити з себе пил та бруд, що в'їлися у шкіру за час служби. Часом хтось із рідних приїздить в одне з міст поблизу лінії бойових дій і є можливість провести час із ними. Артем Чех описує приїзд дружини наприкінці квітня на їхню десяту річницю до Северодонецька, що за 50 кілометрів від його місця служби на той момент. Слово «вдома» в контексті найманої на два дні квартири він пише в лапках, проте це тимчасове житло викликає у нього асоціації з рідним Домом: шум дерев звучить для автора по-домашньому, там він багато спить навіть вдень. Завдяки присутності близької людини у тимчасовому житлі автор зміг відчутти себе, ніби вдома. Навіть дощ в їхній останній день у Северодонецьку падав особливий, весняний, знайомий з довоєнних часів, *«який приносить із водою щастя й світлий смуток»* [53, с. 170].

Про дитинство та черкаські вулиці Артему Чеху нагадали абрикоси, які стали для нього втіленням дому після важких зими і весни, стали символом мрій про подальше життя після демобілізації. Абрикосів у донбаських містах так само багато, як у рідному. У дитинстві їх було багато у нього під ногами та під колесами велосипеда, бо він ріс серед них, вони були всюди. Авторкові подобається поєднання білого цвіту і жовтих плодів, а місто завдяки ним схоже йому на середземномор'я, асоціюється з благодаттю і добробутом. У полях луганської області цих фруктових дерев немає, а от у містах, зокрема, Попасній, вони ростуть всюди, змінюючи колір міста на зелено-оранжевий замість сіро-чорного, додаючи місту сонця. Через ці дерева Попасна у липні 2016р. була схожа не на прифронтове місто, а на провінційне та розмірене.

Отже, Дім у збірці есеїв «Точка нуль» Артема Чеха постає як не-дім, втілений в образах тимчасових притулків, у яких він жив під час навчання, які впливають на ідентичність автора, його погляди на світ. Життя на лінії бойових втілює мотив антидому, адже перебування там становить постійну небезпеку, для виживання потрібно переважно самостійно забезпечити себе всіх необхідним хорошої якості, допомагали також волонтери, які поєднували військових з усією країною. Міста поблизу фронту – рідний Дім для місцевих мешканців, який в умовах війни набуває ознак втраченого дому та антидому, у якому небезпечно залишатися надалі. У цих умовах письменник згадує про рідний Дім та близьких людей, про життя до служби. Для нього це місто дитинства Черкаси та Київ, де жив до мобілізації. Про черкаське життя наприкінці служби йому нагадують донбаські абриски, яких багато і там, і там та земляк ДядьЛьоша, з яким автор здружився. Після більш ніж піврічного життя з побратима у бліндажі мовчання, можливість зануритися у власні справи, мрії та роздуми постає втіленням внутрішнього, метафізичного Дому.

Після початку повномасштабного вторгнення у 2022 р. письменник знову приєднався до війська. У цей час він продовжував писати есеїстику, висловлюючи, переважно, рефлексії про власний досвід та досвід усієї країни.

Простежуємо й утілення архетипу Дому в його публікаціях цього періоду. Дім у нього корелює зі звичними ритуалами та щоденним, розміреним життям: зручне крісло з ноутбуком на колінах, спортзал, алкоголь, подорожі, спілкування з дружиною, сином та друзями. Наразі цей образ Дому перегукується з мотивом втраченого Дому, адже війна позбавила його звичного життя, змусивши ухвалювати рішення, якого йому не хотілося – про повернення на службу та примусове перебування у колективі. Внутрішній, метафізичний постає як великий Дім у контексті України, що уособлює у собі спільний досвід для покоління ровесників автора, які є найчисельнішою групою серед військовослужбовців. Люди, які пережили катастрофу на Чорнобилі, бідність 90-х, перші роки незалежності й революції, виростили на всьому російському, зробили однаковий вибір, незалежно від свого виду діяльності та місця проживання: захищати свій Дім, рідну землю [47].

Період проживання письменника у сільській бібліотеці, у *«якій пахне котами, розпухлими книжками і водою вікторіас сікрет»* [Мені], уособлює локус не-дому, перш за все, через його тимчасовість. Артем Чех пише, що такого затишного місця у нього ще не було: подобається присутність книг та облаштування спального місця за шафою. Проте він не почувався там як удома: на полиці розставляє лише найнеобхідніші речі, решта – в рюкзаках і сумках, адже в якийсь момент *«прийде Борода і скаже: збираємось. І за годину я вже вирушу в нове село, на нову позицію, під інший дах»* [51]. Локус не-дому в цей період служби автора корелює з досвідом кочівництва: він жив на телевежі, на ТЕЦ, в будинку письменника, який назвали так в честь його життя там, у ресторані, на станції човнів, в наметах та сільських хатах [51]. Кожне з цих місць було лише тимчасовим прихистком з невибагливим побутом, які він часто змінював через специфіку своєї діяльності.

Виразно в його тогочасній есеїстиці простежуємо втілення антидому – помешкання, яке становить небезпеку для життя людини. В українській версії есе 2023 р. для «The New York Times» письменник описує події, що відбулися з

ним на західній околиці Бахмута: він п'ять діб лежав у ямі, яку назвав підготованою «могилою», під інтенсивними обстрілами без їжі, маючи лише воду, та бачачи, як російські війська стирають це місто з лиця землі. Артем Чех відганяв від себе думки про те, що буде, якщо він виживе, аби не наврочити, бо така ймовірність була невисокою, проте йому таки вдалося вийти звідти живим [Застрягнути]. Антидім постає в іншому його есе в контексті великого Дому – країни: наприкінці 2022 р. та на початку 2023 р. Україна переживала зиму «з її блекаутами, вимерлими містами і знеструмленими регіонами» [48], яку автор називає енергетичним апокаліпсисом, адже була загроза функціонуванню країни та життю громадян.

В есеїстиці Артема Чеха простежуємо й рефлексії про вплив життя у таких умовах на стан країни. Життя під час війни, в локусі антидому, на думку письменника, зробило різні частини України більш схожими між собою. На прикладі своїх поїздок у Харків та Львів він пише про «загальну й об'єднавчу травму» [49], яку помітив у цих містах та рідному Києві. Серед спільних рис виділяє «Збори для тих самих бригад. Однаково поламаних військовиків біля лікувальних закладів» [49], ті самі небо, сонце і війну. Ці зміни він вважає корисними для майбутнього Батьківщини. Тут простежуємо мотив дороги як символ дороги до себе в межах цілої країни, вибір та формування шляху розвитку для країни на основі набутого досвіду.

Символом внутрішнього, метафізичного Дому для Артема Чеха в цей період є музика. Символічно, що вперше після початку широкомасштабних воєнних дій він зміг послухати музику вдома, коли прийшов туди ненадовго випрати речі, і вже після цього зміг слухати її і надалі. Улюблені пісні нагадували йому про юність та юнацькі пригоди, спокійний та солодкий період без війни. Саме музика стала тим фактором, який не дозволив війні та досвіду, здобутому під час неї, повністю змінити ідентичність письменника, бо вона веде його, «мов поводитир сліпця, крізь весь цей химерний досвід» [6].

Ще одним втіленням внутрішнього, метафоричного Дому для письменника-військового постають його побратими. У збірці «Точка нуль» він розповідав про те, як складно вливається у колектив та довго спостерігає за людьми, перш ніж довіряти їм, тому налагоджені стосунки стають особливо цінними. Артем Чех пише про побратимів: *«Мої. Мої малі. Головне, зберегти малих»* [Про своїх]. Загибель таких людей та їхня втрата для письменника уособлює руйнування внутрішнього, метафізичного дому, втрату безпеки, функцію якої виконує дім. У колонці для «The New York Times» він наводить приклад Олександра Махова, публікації якого були для Артема Чеха своєрідним маяком у бурхливому морі, а його загибель стала одним із найбільших ударів на той час, після якого все пішло шкереберть [58]. Таким чином внутрішній, метафізичний дім набуває ознак втраченого Дому.

Отже, в есеїстиці 2022-2024рр. Артема Чеха Дім постає як спогад про період дорослішання формування автора та його ровесників, який суттєво вплинув на ідентичність усіх, а також – розмірене життя з приємною рутинною та спілкування з близькими. Виразно прослідковуємо втілення локусів не-дому та антидому в текстах письменника періоду повномасштабного вторгнення. Не-дім корелює із кочівництвом через часту зміну тимчасових притулків, а антидім автор описує через власний досвід загрози смерті, коли він перебував поблизу Бахмута, та згадуючи про блаутну зиму 2022-2023рр. Окрім фізичних помешкань, архетип Дому в есеїстиці Артема Чеха має метафізичний вимір: втіленням внутрішнього, метафізичного Дому в есеях є музика, яка допомагає проживати цей складний досвід, а також побратими, які за час служби стали дуже близькими людьми, а втрата їх рівноцінна руйнуванню життєвих основ, метафізичного дому. Унаслідок війни, за спостереженнями автора, у великому Домі – країні – відбулися зміни, які підуть на користь Україні. Цей стан символізує дорогу до себе, до власної ідентичности, внутрішнього Дому.

2.3. “Дикий захід східної Європи” П. Казаріна: проблеми втрати і пошуків Дому в умовах окупації Криму.

Павло Казарін – український журналіст і публіцист із Сімферополя, який переїхав до Києва восени 2014 р.

«Дикий Захід Східної Європи» – це дебютна книжка автора, збірка есеїв, які Павло Казарін писав протягом семи років після окупації Криму та переїзду з півострова. За неї він отримав премію «Книга року ВВС-2022». Член журі, телеведучий Вадим Карп'як, який оголошував про перемогу, зазначив: *«Це книга, яка багато чого пояснює про нас сьогодні. Як ми стали такими, як ми є»* [21].

В анотації автор вказує, що це подорожні записки людини, яка залишила свій дім, аби залишитися вдома [18]. У своїй книзі він часто називає півострів домом. Втілення Криму як Дому знайшло своє відображення через рефлексії на його пострадянське минуле та формування ідентичності його мешканців у таких умовах. Батьки Павла Казаріна були переселенцями з російського Владивостока, як і багатьох ровесників. На думку автора, закономірно, що у такому регіоні було багато ностальгії за радянським періодом півострова, більше, ніж у інших регіонах. Попри те, що Крим є півостровом, на його території була сформована острівна ментальність, яка проявлялась в окремішності від материкового світу. Паралельно формувалася ідентичність, пов'язана з культурою Росії, наприклад, через захоплення тамтешнім роком. Водночас деякі люди все ж намагалися формувати сенси, які б об'єднували їх з материковою Україною. Таким чином автор втілює один із різновидів архетипу Дому – внутрішній, метафізичний Дім, – що реалізується через пошук власного місця у наявній системі координат.

2013-го року Майдан, а пізніше – окупація стали каталізатором для визначення особистих цінностей мешканців півострова. Більш ніж 40 тисяч українців переїхали на материкову частину України в пошуках прихистку. Тепер Дім постає не лише у вигляді малої батьківщини, а й набуває масштабів

країни, стає великим Домом. Окрім пошуків нового помешкання, відбуваються зміни в ідентичності людини, яка тепер має велику батьківщину та знає, що люди з кримською пропискою на материку – однодумці. Таку тенденцію до самовизначення помітила також дослідниця В. Дмитренко, аналізуючи архетип Дому в романі «Маріупольський процес» Г. Вдовиченко: *«Життя в умовах воєнного конфлікту скорегувало самоусвідомлення й самоідентифікацію багатьох українців не залежно від матеріальних статків чи рівня освіти»* [18, с. 152]. Павло Казарін пише про те, що до осені 2014 року багато його знайомих з Криму вступили до Збройних сил України та пішли захищати країну на схід. Захист своєї землі – це водночас захист свого Дому, великого Дому, який уособлює країна, *«тому що іншої в тебе може й не бути»* [18, с. 246].

Публіцист рефлексує над становищем свого великого Дому – України – до 2014 року та під час вторгнення Росії, її історичні умови в попередні століття. Він нагадує, що ми, як країна, не були самостійними та незалежними протягом дуже довгого відтинку історії, і вважає, що відсутність досвіду суверенної держави ускладнювала розбудову власної державності після здобуття незалежності. Країну після 1991 року він порівнює з дитиною, яка лише народилася і переживає різні стадії дорослішання, хворіє та загалом росте схожою на своїх батьків – громадян, більшість з яких старші за неї та беруть різну участь у її дорослішанні – хтось своїми діями, хтось – бездіяльністю. Це складний процес, на який потрібно налаштуватися і пройти, не очікуючи від немовляти чи кількарічної дитини того, чого вони не можуть зробити чи зрозуміти через свій вік.

Глобальний образ Дому з'являється у збірці як аналіз місця України в світі, її зв'язків з іншими країнами. Саме у цьому контексті – України як частини світу – Павло Казарін трактує назву збірки. Автор пише про те, що Україна – Дикий Захід Східної Європи, тобто країна, що живе на роздоріжжі між Заходом та Сходом, мріє про Захід, проте не впевнена, що готова платити за це податками, відповідальністю, законослухняністю та солідарністю. Дикий – бо

наші біографії непередбачувані, ток-шоу більше схожі на розважальні, а персоналії важливіші за змісти. Рух уперед він асоціює з обертанням квадратного колеса, яке перевертаємо з боку на бік. Опису Росії, порівнянню суспільних процесів у двох країнах Павло Казарін присвячує другий розділ. Зокрема порівнює перебіг Майдану та протестних подій у Росії, звертаючи увагу на те, що в Україні Революція була справою різних верств населення, які вбачали для себе важливість у демократичних цінностях, а в Росії ціннісні протести – справа лише невеликої групи мешканців столиці в час, коли для «глибинки» пріоритетним є виживання. Також він аналізує підхід до висвітлення подій Другої світової війни в Росії та Британії, наголошуючи на тому, що для України більш релевантним є спосіб говорити про цей період за прикладом Музею війн в Англії, ніж 9 травня у Росії, у якого все менше прихильників у різних країнах. Письменник вважає, що з 1991р. до 2014р. Україна уникала вибору власного вектору майбутнього, залишаючись пограниччям, транзитною територією, проте з початком вторгнення в Крим та на Донбас Москва поставила Україну в умови, де цього вибору вже не вдавалося уникати. Зрештою країна почала активні дії в українізації та руху назустріч Європі.

Простежуємо апелювання до образу дому-мрії, втіленого в роздумах про те, якою Павло Казарін бачить свій великий Дім – країну – через певний час. Говорячи про майбутнє України, автор акцентує увагу на необхідності особистої відповідальності кожного громадянина – кожного мешканця спільного дому. Він пише, що лише від людини залежить, яким буде її будинок, парк навколо нього, загалом порядок у місті та стан справ у країні. Наголошує на відповідальності кожного у ролі виборця, бо ті, кого ми вибираємо, – дзеркало суспільства. Як приклад наводить волонтерський та добровольчий рухи, що виникли 2014 року. Ще один доказ цьому – загальний благоустрій та рівень дотримання законів, рівень життя у різних країнах світу, кожен з яких створили люди, що живуть у цих країнах. Павло Казарін звертає увагу на те, що

в разі успіху України ми не станемо іншою країною, яка є більш успішною зараз, а самі станемо Україною.

Восени 2014 року автор переїхав до Києва. До цього часу він описував те, *«що Росія виробляє з моїм домом»* [18, с. 50], а коли Дім для нього остаточно втратив ознаки захищеності, стабільності, спокою, *«настав час забиратися»* [18, с. 50]. Вимушене перебування людини поза рідними стінами Н. Бондар визначає основною характеристикою протилежності Дому – концепту «не-дім», що є тимчасовим притулком [5]. В умовах життя не вдома змінюється горизонт планування: спочатку він був не більше тижня, пізніше збільшився до пів року, що для автора теж небагато. За роки в новому житлі в Павла Казаріна з'являється багато нових речей, а речей з Криму дедалі менше, проте образ півострова як Дому супроводжує його і після довгого проживання у Києві. Він підтримує зв'язок з Домом через спогади та старі фотографії. *«До спогаду апелюють із метою зцілення, звинувачення, захисту»* [5]. Спогади про внутрішній Дім можуть виконувати терапевтичну функцію, дарувати надію чи вчитися відпускати [5]. Для публіциста спогади про Дім – важлива частина його ідентичності. Його пам'ять зберігає закарбовану інформацію про те, що Дім – це гори на обрії, бо з вулиці, на якій він жив у Сімферополі, було видно гори, це відсутність снігу, до якого так і не звик у новому місці. Також звернення до спогадів про Дім для автора – можливість побачити пройдений шлях формування власних поглядів. І це закономірно, бо *«дім – це носій пам'яті»* [5]. Водночас ставлення до малої батьківщини у нього не нев'язливе, без залежності, бо Крим не сниться Павлові Казаріну ночами.

Архетип Дому в збірці — це ще й образ рідного міста. У своєму дослідженні С. Павличко звертала увагу на те, що місто є не тільки простором чи локацією, а й *«символом певного типу свідомості як автора, так і його героя»* [11]. Для Павла Казаріна це неідеальний, але рідний Сімферополь, який він протиставляє гарним містам: *«Спершу перебирав у пам'яті красиве та альбомне, а потім назвав Сімферополь»* [18, с. 48]. Це столиця Автономної

республіки Крим, через що воно було містом можливостей на півострові та притягувало людей. Попри недосконалість, для автора дім-місто завжди буде містом дитинства і спогадів про той період, бо воно минало саме там. У цьому місті він навчався у школі, згодом – у місцевому університеті, що значної мірою сформувало його ідентичність.

Крим для кримських татар у збірці Павла Казаріна – це архетип Дому як великої батьківщини, бо вони *«не мають батьківщини поза Кримом»* [18, с. 32]. Дім у кримських татар не вперше був втрачений: 18 травня 1944 року радянська влада депортувала кримських татар з Криму, в результаті чого вони стали народом у вигнанні. Понад 180 тисяч людей тоді втратили свої будинки та Батьківщину. Крим для них був як земля обітована, про яку багатьом батьки розповідали з самого дитинства, багатьом – у більш свідомому віці [18]. У час депортації архетип Дому був реалізований для кримських татар через національні традиції та звичаї, традиційний уклад життя. Набувши додаткове семантичне навантаження, *«дім перетворився в зменшену копію моделі світобудови і людського буття, розкриваючи особливості менталітету того чи іншого народу»* [10]. Тому образ рідної землі та її втрата міцно вплетені у культуру кримських татар та часто знаходять своє відображення у творах різних видів мистецтва, загалом основа кримськотатарського концепту про Крим – *«це історія про вкрадену батьківщину»* [18, с. 35]. Зокрема, відома кримськотатарська співачка Джамала перемогла на Євробаченні-2016 з піснею про депортацію «1994», у якій є слова кримськотатарською *«... ви забрали у мене мою землю»*.

Дім уособлює собою безпеку та захист для своїх мешканців. Ця функція Дому не була повною мірою реалізована після повернення кримських татар на півострів. Він не став для них місцем, де легко, радісно та безпечно. Багатьом довелося будувати житло з нуля чи купувати, бо в будинках предків жили приїжджі. Їх оголосили зрадниками, викреслили з історії та топоніміки півострова. Наприклад, важливу дату для Росії, 9 травня, у Криму відзначали

масштабно, а через дев'ять днів, 18 травня, на демонстрації до Дня депортації збиралися лише кримські татари, яких місцеві політики та приїжджі після 1944 року намагалися уникати. Відновлення фізичного будинку, вписування себе у культурний простір регіону візуалізує процес укріплення національної кримськотатарської ідентичності на території півострова.

Публіцист пише, що мріє, аби його книжка застаріла. Тоді це означатиме, що Україна стала Україною, а це станеться тоді, коли ми пояснимо собі себе. Це може означати, що ми, як країна змогли сформувати власну ідентичність та домовитися про спільне життя у великому Домі.

Отже, згідно з концепцією Павла Казаріна у збірці есеїв «Дикий Захід Східної Європи», Дім може бути рідним містом, малою батьківщиною (регіоном) та країною, національною культурною спадщиною. Звертаючись до архетипу Дому, автор описує рідний півострів та місто дитинства Сімферополь за часів незалежності України та після окупації у 2014-му, вимушений переїзд через втрату Дому. Образ Дому в збірці безпосередньо пов'язаний з формуванням ідентичності, а втрата Дому та пошуки нового невіддільні від змін у власному розумінні себе. Окремим аспектом у публіцистичній книжці Павла Казаріна є Крим як єдина Батьківщина кримських татар, які вже переживали її втрату, і викрадення якої — стрижень їхнього національного концепту про півострів. Значну увагу, рефлексуючи про майбутнє України, автор приділяє важливості особистої відповідальності кожного громадянина в тому, яким буде цей спільний великий Дім, витворюючи таким чином власний образ дому-мрії.

2.4. Європа як прихисток для українських переселенців.

У період небезпек, катаклізмів чи воєн архетип Дому стає особливо актуальним, адже багато людей втрачають свої домівки та шукають прихистку в інших країнах, будучи відлученими від свого роду, культури, землі. Через важливість, актуальність та поширеність такого досвіду простежуємо його відображення в есеїстичних текстах, у яких із властивою їм оперативністю зафіксовано рефлексію пережитого.

Ольга Телипська – українська радіоведуча. Під час війни в Україні авторка збирає та описує досвід українців, спричинений війною. «Де ти? Місто, країна» – історії українців, що шукали прихистку за кордоном через війну, «Бігти не можна залишитися» – розповіді внутрішньо переміщених осіб, «Один на один з ворогом» – тексти про виживання та порятунків в окупації. У книжках Ольги Телипської Дім постає важливим фокусом, одним із центральних, а героїв її історій об'єднує досвід втрати домівки та вимушений пошук тимчасового притулку. «Спогади про рідну домівку, про рідне місто, рідні вулиці, рідних людей, про...» [39, с. 4], – так у вступі пише авторка, визначаючи спогади про дім центральними у своїй книжці.

Архетип Дому в романі функціює у фізичному та автентичному вимірах. Фізичний – помешкання, рідні місця людей, які зазнали руйнування, тимчасове житло за кордоном. Автентичний – відлученість від своєї культури, близьких, кочівний спосіб життя.

Образ Дому в історіях О. Телипської з'являється переважно з позиції рідного міста, місць навколо свого будинку, якими щодня ходили герої. З цього образу авторка починає свою книгу: замість вступу вона подає уривок зі спогадів Анастасії Маніної з Харкова, яка за тиждень до повномасштабного вторгнення вийшла на вулицю біля свого Дому і подумала про те, що «*треба запам'ятати все навкруги. І цю стежку, і цей будинок поруч, і ці кав'ярні біля будинку*» [39, с. 3]. Значно рідше Дім з'являється через опис свого помешкання, окремих речей з дому, наприклад, картин сина [Телип, с. 53]. Свій Дім, усе своє

життя героям часто доводилося зібрати в «одну валізу» [39, с. 161] та переїжджати в інші країни.

Більш детально в книжці простежуємо відображення періоду кочівництва, вимушеного життя у тимчасових притулках (архетип не-дому). Не-дім спонукає своїх мешканців до виживання, що, за Лотманом, є однією із характеристик не-дому [26]. Його втілено в образах табору для біженців, помешканнях іноземців, які запросили до себе українців, оселі родичі чи друзів, які довше живуть за кордоном. Ці місця асоціюються з великою кількістю людей в одному житлі, необхідністю героям підлаштовувати своє життя під особливості суспільства, у якому опинилися, під людей, з якими ділять простір. Оксана Бігун з Миколаєва опинилася у Німеччині в таборі для біженців з України, де жили українці та «українські цигани», через яких у приміщенні «панувала жахлива антисанітарія», зламані двері та багато бруду [39, с.80]. Окрім фізичного втілення, для багатьох героїв О. Телипської актуальним є образ автентичного не-дому. Він втілений в описі їхнього суму за близькими, звичним життям вдома, а також – через необхідність будувати життя з нуля: вивчати мову, шукати роботу, часто не пов'язану з попередньою діяльністю, набагато нижчого рівня, адаптуватися до правил нової країни, що для багатьох було дуже складно через небажання асимілюватися. Цей досвід перегукується з мотивом несвободи, адже зумовлює «щось схоже на почуття провини, яке ми наче повинні відчувати, бо Німеччина нами опікується» [39, с. 11].

Для героїв книги, які виїжджали з окупації, простежуємо втілення не-дому в образах тимчасових притулків під час виїзду на підконтрольну Україні територію. Це дача незнайомих людей, яких вдалося знайти через багатьох знайомих, пансіонат незнайомих вірменів, спорткомплекс [39, с. 125-126]. Одного разу «змусили ночувати в полі» [39, с. 127].

Авторка описує і мотив дороги та прощання з рідним Домом та можливе неповернення до нього, втілюючи таким чином і символічне роздоріжжя, на якому опинилися герої її книжки. Переважно цей мотив реалізований через

образ Львова та вокзалу в цьому місті, а також очікування поїзда та прощання з близькими на вокзалах у рідних містах героїв. Потяг у цьому випадку постає метафорою порятунку, але водночас і невизначености, адже більшість героїв не планували переїзд та часто не знали, що робитимуть після перетину кордону. Потяг, що не приїхав [39, с. 58], на певний час позбавляв героїв шансів на порятунок, змушував шукати інші шляхи виїзду.

Попри те, що герої О. Телипської живуть у різних країнах Європи, більшість з них перебувають там лише фізично, відчуваючи моральний дискомфорт. Їхнім духовним притулком залишається Україна, вони порівнюють тутешнє життя з українськими довоєнними та воєнними реаліями. Це зумовлює постійний метафізичний рух та життя на два Доми. Дослідниця С. Кочерга відзначає схожу закономірність у багатьох творах Лесі Українки, позначаючи її словом «бездомів'я» [24, с. 118]. Як і для персонажів Лесі Українки, для героїв книжки О. Телипської *«рідна домівка лише з часопросторової відстані набуває ознак ідилічності, а випробування новим домом, на чужині, здебільшого стає непосильною ініціацією»* [24, с. 118].

Для деяких героїв книжки “Де ти? Місто, країна” образ не-дому перегукується з поняттям бездомности. Вимушені переселенці зазначають, що в Україні вони втратили свою квартиру чи будинок, тому повертатися нікуди, а нове місце є лише тимчасовим притулком. Вони не будують планів, не знають, що робитимуть через декілька місяців чи років, живуть лише теперішнім, поточними справами, які допомагають вижити.

Важливим акцентом у книжці постає концепт антидому, який є небезпечним місцем, загрожує життю людини. Таких характеристик набула вся країна через небезпеку обстрілів, а найбільш яскраво мотив антидому втілено в описі рідних міст деяких героїв книжки, зокрема Херсон для режисера Андрія Мая. Він боявся зустрічі з ФСБ через свою проукраїнську діяльність до повномасштабного вторгнення, яка б загрозувала його життю, а також певний

час до виїзду перебував у бункері херсонського театру, поки місто обстрілювали, що теж несло загрозу його життю [39, с. 58-59].

Ще одним важливим втіленням антидому в збірці О. Телипської є опис Маріуполя в історії Марії Кундякової. Її квартиру зруйнували 10 березня, з того дня постійно обстрілювали мікрорайон, у якому вона жила. Через декілька днів вона знаходила тимчасовий прихисток у драмтеатрі та філармонії міста, проте ці місця також становили небезпеку для своїх мешканців, адже їх по черзі розбомбили. На той момент усе місто було втіленням антидому, бо знайти безпечне місце було неможливо: *«Все довкола було розбите»* [39, с. 117]. Антидім не лише загрожує людині, створює небезпеку, а й для багатьох мешканців цього міста став місцем їхньої смерті через створену загрозу. Героїня історії неодноразово згадує про тіла загиблих, яких вона бачила на вулицях міста [Тел, с. 117-118], пише, що *«були люди, які загинули від від голоду, які замерзли у власних квартирах»* у березні 2022р. [39, с. 125].

Перебування у тимчасовому помешканні часто спонукає героїв текстів до формування образу власного дому-мрії. Переважно таким домом-мрією постає великий Дім – Україна – та рідні міста героїв після завершення бойових дій. Цей образ реалізовано через описи відбудови країни, готовності долучатися до неї фізично. Одна з героїнь *«цеглини б подавала»*, [39, с. 113] щоб якомога швидше відбудувати рідний Маріуполь. Ще один спосіб реалізації дому-мрії в контексті України – роздуми про біженців, які, отримавши новий досвід та знання за кордоном, привезуть їх в Україну після повернення та змінюватимуть Батьківщину на краще. На особистісному рівні втілення дому-мрії реалізується в описі планів щодо відновлення або започаткування своєї справи в Україні після повернення, можливість *«пройтися улюбленими вуличками»* [39, с. 131] та бути поруч з рідними. Роздуми про дім-мрію не реалізуються в образі конкретного помешкання, а лише в мріях про повернення та віднайдення свого місця на рідній землі.

Отже, у книжці О. Телипської «Де ти? Місто, країна» архетип Дому для героїв історій реалізовано у фізичному та автентичному вимірах. Дім постає як рідна країна, місто, близькі люди, важливі речі з дому, рідше – в образах власного будинку чи квартири. Важливе місце в збірці посідає втілення не-дому в тимчасових притулках під час перебування в небезпеці, виїзду, перебування за кордоном. Дім набуває ознак антидому, коли перебування у власній квартирі, рідному місті, країні становить небезпеку для життя мешканців. Втілено в збірці і мотив дороги та прощання з домом через опис прощань на вокзалах. Вимушене перебування за кордоном для багатьох героїв книжки містить мотиви бездомности або міждомів'я, бо в нових країнах вони не почувуються вдома. У багатьох переселенців зі збірки є бажання повернутися додому. Їхні роздуми про Україну майбутнього, життя після повернення є втіленням образу Дому як дому-мрії.

ВИСНОВКИ

Дослідження архетипу Дому в есеїстиці періоду російсько-української війни дало можливість охарактеризувати важливість цього поняття для розуміння трансформаційних процесів у культурі та літературі сучасної України під час війни. Здійснений аналіз дозволив виявити основні тенденції зображення цього архетипу в українській есеїстиці цього періоду. На основі аналізу текстів українських авторів було досягнуто поставлених цілей і виконано дослідницькі завдання.

Архетип Дому в есеїстиці 2014–2024 років втілено як багатогранне і багатовимірне явище у фізичному та метафізичному вимірах. У текстах А. Чеха, П. Казаріна, О. Телипської та інших авторів дім репрезентується у трьох ключових аспектах: *фізичний* дім як місце безпеки, стабільності, затишку, яке часто перетворюється на "не-дім" або "антидім" через воєнні загрози. Часто він презентований через описи елементів дому чи спогади про важливі речі; *метафізичний* дім як спогади, зв'язок із близькими, традиції та культурні цінності, які підтримують внутрішню рівновагу, наприклад, музика; *дім як символ* національної ідентичності – рідна земля, яка виступає центром національної ідентичності та об'єднує українців у глобальному вимірі.

У ході дослідження було виявлено, що під впливом війни дім втрачає свою традиційну роль і набуває ознак не-дому (вимушений тимчасовий притулок) та антидому (місця, що загрожує життю). Період перебування у таких просторах зображено як бездомів'я або ж міждомів'я, адже в людини в цьому стані немає жодного місця – фізичного чи метафоричного, – яке відповідає ознакам Дому. Натомість в есе формується концепція дому-мрії — ідеалізованого простору майбутньої України, яка відновлює свою цілісність, життя майбутніх поколінь без війни.

Було досліджено теоретичні засади архетипу Дому, спираючись на напрацювання українських і зарубіжних літературознавців та культурологів, зокрема К. Юнга, Ж. Янковської, Н. Бондар, В. Дмитренко та ін.

Схарактеризовано архетип Дому у сучасній українськомовній есеїстиці, акцентуючи увагу на специфічних рисах цього явища в умовах війни. Обґрунтовано актуальність архетипу Дому у XXI столітті під час війни як ключового елементу культурної ідентичности. Описано особливості висвітлення Дому у текстах А. Чеха, П. Казаріна, О. Телипської та інших сучасних українських авторів, зокрема їхню рефлексію над досвідом втрати, кочівництва та мрій про майбутнє, перебування у тимчасових притулках.

У роботі вперше в українському літературознавстві системно досліджено архетип Дому у межах есеїстики, створеної в період російсько-української війни українськими авторами. Визначено його ключові особливості втілення та трансформації під впливом суспільно-політичних і особистісних обставин. Окреслено ключові підходи до осмислення цього архетипу як засобу літературної рефлексії над війною.

Результати роботи можуть бути використані під час подальших міждисциплінарних досліджень впливу війни на українців у різних сферах їхнього життя.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо в створенні порівняльних аналізів особливостей втілення архетипу Дому в літературі інших держав, які зіштовхнулися з воєнними викликами, а також в аналізі впливу архетипу Дому на націєтворчі процеси та формування національної пам'яті. А також у дослідженні втілення архетипу Дому в есеїстиці російсько-української війни після 2024 р., адже обставини залишаються актуальними, та порівняння його з особливостями втілення цього локусу в період з 2014 р. до 2024 р.

У текстах А. Чеха «Точка нуль» Дім асоціюється з травматичним досвідом війни, втратою фізичної безпеки та водночас із символом внутрішньої стійкості. На початку війни автор долучився до лав Збройних Сил України, а після початку повномасштабного вторгнення повернувся на службу, щоб захищати свій дім, що і є провідною темою його текстів. У збірці та своїх есеях він

найчастіше зображує локуси не-дому та антидому, а також розмірковує про дім-мрію.

У збірці есеїв П. Казаріна «Дикий Захід Східної Європи» Дім постає як особистий простір і національна спадщина, що формує ідентичність, незважаючи на втрати. Він зображує Крим як рідний Дім, рефлексії про його історичне минуле та сьогодення. Особливу увагу він звертає на зображення Криму як Дому для кримських татар, адже півострів – їхня єдина Батьківщина. Автор витворює образ дому-мрії через опис України, в якій кожен громадянин несе відповідальність за спільний великий Дім.

У текстах О. Телипської «Де ти? Місто, країна» важливе місце посідає мотив дороги, міждомів'я, бездомів'я та дому-мрії, що є характерними для досвіду вимушених переселенців. Багато з її героїв перебувають у локусі не-дому фізично, але їхнім психологічним Домом залишається Україна, українська культура, досвід життя у рідній країні.

У рамках антології “Воєнний стан” автори теж звертаються до архетипу Дому, не-дому та антидому, дому мрії, що свідчить про повторюваність такого досвіду та його важливість. Дім у їхніх есеях постає в образі міста друзів, близьких людей.

Письменник з Харкова Сергій Жадан упродовж весни 2022 р. писав про досвід свого міста після початку повномасштабного вторгнення. Він зображує місто як Дім, кожен мешканець якого працює над тим, аби покращити його, попри небезпеку. Звертає увагу і на небезпеки, які створює війна, для міста, втілюючи таким чином локус не-дому та антидому.

Отже, архетип Дому в українськомовній есеїстиці періоду російсько-української війни стає багатовимірним образом, який відображає втрати, стійкість та сподівання на майбутнє. Це робить його важливим елементом сучасної української літератури та культури.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андрусів С. Модус національної ідентичності. Львівський текст 30-тих років ХХ ст. Тернопіль. Джура. 2000. 340 с.
2. Артем Котенко. *Суспільне мовлення*. URL: <https://junior.eurovision.ua/5957-artem-kotenko/> (дата звернення: 17.11.2024).
3. Артем Чех. Музика для солдата. *Читомо*. URL: https://chytomo.com/artem-chekh-muzyka-dlia-soldata/?fbclid=IwY2xjawGvEjJleHRuA2FlbQIxMQABHd4X6Q5iW3DnCGNcTl0nvvcBYFrNc7YnB4dHBacQRb5j6gaIXML9uuquIQ_aem_TTsixKvUGtT_QUZAI-T-vQ&sfnsn=mo (дата звернення: 24.10.2024).
4. Башляр Г. Дім. Поетика простору. Пер. з франц. О. Кузьменка. *“Українські проблеми”*, №4-5, 1994. С.92 – 96.
5. Бондар Н. Ю. Художня своєрідність архетипів дому, дороги і дитини (на матеріалі романів У. Стайрона «Вибір Софі» і Дж. Барнса «Історія світу в 10 ½ розділах»). Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара, Дніпропетровськ, 2010. 22 с.
6. Воєнний стан: антологія. Передмова Валерія Залужного. Чернівці. Meridian Czernowitz. 2023. 368 с.
7. Войтович В. Українська міфологія. Київ. Либідь, 2002. 662 с.
8. Герасименко Н. В. Архетип Дому в романі С. Жадана «Інтернат». *Академічні студії. Серія «Гуманітарні науки»*, Вип. 1, 2022. С. 9-16.
9. Горлач П. Всеукраїнський радіодиктант Національної єдності-2022: оприлюднено текст. *Суспільне Культура*. URL: <https://suspilne.media/culture/314438-vseukrainskij-radiodiktant-nacionalnoi-ednosti-2022-opriludneno-tekst/> (дата звернення: 17.10.2024).
10. Григоренко Т. В. Етнографічна лексика в картині світу українця. Наукові роботи Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки. Кам'янець-Подільський. 2010. Випуск 23. С. 47-50.

11. Губіна М. Єсеїстика як дія: Саша Довжик, Вахтанг Кебуладзе, Віталій Портніков. *PEN Ukraine*. URL: <https://pen.org.ua/yeseyistyka-yak-diya-sasha-dovzhyk-vakhtang-kebuladze-vitalij-portnikov> (дата звернення: 27.10.2024).
12. Данилюк А. Українська хата. Київ. Наукова думка. 1991. 112 с.
13. Даренська В.М. Сакральність простору традиційного українського житла. *Вісник НТУУ КПІ*. 2009. № 1. С. 22-26.
14. Демченко А. Поетика тріади «дім – не-дім – антидім» у поетичній збірці С. Жадана «Життя Марії». Сучасні літературознавчі студії. Феномен дому в літературознавчій перспективі. *Збірник наукових праць*. Вип. 13. Гол. ред. Н. О. Висоцька. Київ. Вид. центр КНЛУ, 2016. С. 207-216.
15. Дмитренко В. Архетип дому в романі Галини Вдовиченко «Маріупольський процес». *Літератури світу: поетика, ментальність і духовність*. 2021. №15. С. 147–160.
16. Зелененька І. А. Образ хати як світоглядної картини в ліриці поета-дисидента Тараса Мельничука. *Актуальні проблеми слов'янської філології*. 2010. Випуск XXIII. Частина 4. С. 73-79.
17. Ігнатенко Д. Етнокультурний зміст назв житлового комплексу у творах Т. Г. Шевченка та в українських говірках півночі Молдови. *Збірник наукових статей: До 200-ліття від дня народження Т. Г. Шевченка*. Державний Університет ім. Алеку Руссо м. Бельці. С. 47-52.
18. Казарін П. В. Дикий Захід Східної Європи. Пер. з рос. Михайла Бриниха. Харків. Віват, 2022. 320 с.
19. Карповець М. В. Місто як світ людського буття: монографія. Острог. Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2014. 258 с.
20. Кирилюк О. О. Універсальні параметри соціокультурної спеціальності: українська хата. Універсальні виміри української культури. Одеса. Друк, 2000. С. 200-213.

21. Книга року BBC-2022 оголосила переможців. *BBC News Україна*. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-63971706> (дата звернення: 20.10.2024).
22. Кожем'якіна О. Архетип Дому в глобально-глокальних конфігураціях сучасного міста. *Докса*. 2019. Випуск 2 (32). С. 100-111.
23. Коцура В. П., Куйбіда В. В., Потапенко О. І. Поселення та житла українців символіка. Енциклопедичний словник символів культури України. 5-е вид. Корсунь-Шевченківський: ФОП Гавришенко В.М., 2015. С. 633-637. 912 с.
24. Кочерга С. Архетипні мотиви дому і бездомів'я в творчості Лесі Українки. *Studia Methodologica*. Тернопіль, 2008. Том 25. С. 115-120.
25. Лілік О. Архетип дому в ліриці Григорія Чубая. *Сіверянський літопис*. 2021. №1. С. 162–168.
26. Лотман Ю. Семиосфера: культура и взрыв. *Внутри мыслящих миров. Статьи. Исследования. Заметки*. Санкт-Петербург. Искусство, 2000. 704 с.
27. Миронюк Л. В. Архетип Дому в поезії Ліни Костенко. *Вісник Запорізького національного університету*. №2. 2015. С. 77-85.
28. Міщенко М. М. Українські національні архетипи: від колективного несвідомого до усвідомленої національної ідентичності (до актуальності методології архетипічного аналізу). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Філософія. Філософські перипетії*. 2014. № 1130, Вип. 51. С. 90-94.
29. Мойсеїв І. “Рідна хата” в системі категорій української культури. *Культурологічні студії: Зб.наук. праць*. Київ, 1996. С. 130-146.
30. «Один в каное» випустили свій перший кліп. І він вражає. *Liroom*. URL: https://web.archive.org/web/20190120043025/https://liroom.com.ua/news/odyn_v_kanoe_video/ (дата звернення: 23.09.2024).
31. Поселення, житло, забудова. Українська минувшина: ілюстрований етнографічний довідник. Київ. Либідь, 1994. С. 27 – 31.

32. Сергій Жадан [офіційна сторінка]. URL: https://www.facebook.com/serhiy.zhadan/?locale=uk_UA (дата звернення: 14.11.2024).
33. Сергій Жадан: «Держава – це я?» Радіо Свобода. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29079944.html> (дата звернення: 20.10.2014).
34. Сергій Жадан: «Дива не буде. Буде війна. І вистояти в ній можна лише всім разом». *Радіо Свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/28951788.html> (дата звернення: 15.10.2024).
35. Сергій Жадан про дітей, війну на Донбасі та нове покоління. *Радіо Свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29975026.html> (дата звернення 18.10.2024).
36. Сизоненко Н. М. Індивідуально-авторські модифікації архетипів дому, бездомності, не-дому, антидому, дому-мрії в романі Василя Шевчука «Прощання з самим собою». *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*. 2019. №1. С. 118 –123.
37. Словник української мови: в 11 томах. Том 2, 1971. Стор. 306.
38. Тамара Гундорова. Коренями догори і страх міграції. URL: <https://chytomo.com/tamara-hundorova-koreniamy-dohory-i-strakh-mihratsii/> (дата звернення 10.11.2024).
39. Телипська О. Б. Де ти? Місто, країна. Історії українців, які через війну вимушені були шукати прихистку за кордоном. Харків. Фоліо. 2023. 221 с.
40. Торговець Ю. І. Особливості генези жанру есе. *Studia philologica*. 2013. Вип. 2. С. 83-87. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/stfil_2013_2_19
41. Трейтяк О. Досвід іншого повсякдення: есеїстика військових. *PEN Ukraine*. URL: <https://pen.org.ua/dosvid-inshoho-povsyakdennya-eseyistyka-viyskovykh> (дата звернення: 03.11.2024).

42. «Усі раптом стали рівними» – Сергій Жадан про українців та Україну в час пандемії. *Радіо Свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29975026.html> (дата звернення: 10.10.2024).
43. Федорів У. Топос Втраченого Дому в романі С. Жадана «Інтернат». *Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка*. Випуск 1 (28). 2018. С. 43-45.
44. Ференц Н. Архетип дому в ліриці Василя Густі. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія*. 2015. Випуск 1 (33). С. 53-57.
45. Хлистун І. Лінгвостилістичні особливості есе як публіцистичного жанру. *Філологічний часопис*. 2022. Вип 1(19). С. 121–128.
46. «Час працює на нас усіх» – Сергій Жадан про декомунізацію, Україну та українців. *Радіо Свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29145974.html> (дата звернення: 27.10.2024).
47. Чех А. Вино одного врожаю. Про покоління, яке захищає Україну. *Нова Польща*. URL: <https://novapolshcha.pl/article/vino-odnogo-vrozhayu-pro-pokolinnya-yake-zakhisha-ye-ukrayinu/> (дата звернення: 24.10.2024).
48. Чех А. Війна триває. Важка війна. Кривава. *NV*. URL: <https://nv.ua/ukr/opinion/zima-2023-klyuch-do-peremogi-artem-cheh-pro-te-koli-zaki-nchitsya-viyna-novini-ukrajini-50300629.html?sfnsn=mo> (дата звернення: 24.10.2024).
49. Чех А. В межах моїх уявлень про мою Україну утворилася дірка. URL: <https://www.facebook.com/share/p/1BHew6yREz/> (дата звернення: 24.10.2024).
50. Чех А. Застрягнути у Спрінгфілді. URL: <https://www.facebook.com/share/p/18PT1KNNfa/> (дата звернення: 24.10.2024).
51. Чех А. «Мені знову снилося, що я цілувався»: письменник і військовослужбовець Артем Чех про будні війни. *Суспільне Культура*. URL:

<https://suspilne.media/culture/284769-meni-znovu-snilosa-so-a-ciluvavsja-pismennik-i-vijskovosluzbovec-artem-ceh-pro-budni-vijni/> (дата звернення: 25.10.2024).

52. Чех А. Про своїх писати найтяжче. URL: <https://www.facebook.com/share/p/197KHt4JVz/> (дата звернення: 24.10.2024).

53. Чех А. Точка нуль. Видання друге. Meridian Czernowitz. 2023. 206 с.

54. Шимоняк К. Образ дому у творчості І. Ірлявського і Т. Шевченка. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія. Соціальні комунікації*. 2014 р. Випуск 1 (31). С. 276-280.

55. Юнг К. Архетипи і колективне несвідоме (українською). Львів: Видавництво «Астролябія». 588 с.

56. Янковська Ж. Архетипний складник української літератури (аналітичні студії). Навчальний посібник (для викладачів, учнів та студентів середніх спеціальних навчальних закладів і закладів вищої освіти). Острог. Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2019. 354 с.

57. Яшина Л. Образ «дому» у творчості В. Дрозда. *Актуальні проблеми слов'янської філології*. 2010. Вип. XXIII.

58. Chekh A. I'm a Ukrainian Soldier, and I've Accepted My Death (Published 2022). *The New York Times*. URL: <https://www.nytimes.com/2022/08/30/opinion/ukraine-soldier-war.html> (date of access: 24.10.2024).

59. Junior Eurovision Song Contest. Artem Kotenko - HEAR ME NOW. Ukraine. Official Music Video. Junior Eurovision 2024. YouTube. URL: https://www.youtube.com/watch?v=SR8_DHYXvMI (date of access: 17.11.2024).

60. Kalush - Додому. URL: <https://pisni.ua/kalush-dodomu> (дата звернення: 10.11.2024).